

✓ Umla
671

ԱԳՈՒԼԵՑՈՑ ԲԱՐԲԱՌԸ

(ԶՕԿԵՐԻ ԼԵԶՈՒՆ)

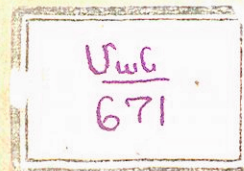
ԼԵԶՈՒԱՐԱՆԱԿԱՆ ՀԵՏԱԶՕՏՈՒԹԻՒՆ:

ՍԱՐԳԻՍ ՍԱՐԳՍԵԱՆՑ:

ԾՈՍԿՎԸ

Скоропечатня О. Гербежа, Больш. Никитская, Чернышевский пер., д. № 5.

1883.

ԱԳՈՒԼԵՑՈՑ ԲԱՐԲԱՌԸ

(ԶՕԿԵՐԻ ԼԵԶՈՒՆ)

ԼԵԶՈՒԲԵՐՆԵԱՐՆԵ ՀԵՏՈՋՈՑՈՒԹՅՈՒՆ

ՍԱՐԳԻՍ ՍԱՐԳՍԵԱՆՑ:

ԾԵՍՆ Լ.

ԱԿԱԴԵՄԻԿՈՍ
ՀԱԿՈՒԲ Հ. ՍԱՆՍՆԴՅԱՆ

Ծ Ո Ս Կ Վ Ը

Скоролечатия О. Гербека, Больш. Никитская, Чернышевский пер., д № 5

1983.

Ա.ԿԱ.ԳԵՆԵՐԱԿՈՍ
ՀԱՎՈՐ Հ. ՄԱՆՍԵԳՅԱՆ

Գ Լ Ո Խ Խ Լ

ԱԳՈՒՆԻՒԹՅԱՆ ԿՈՐԸ ԲՆԱԿԻՉՆԵՐԸ ԵՒ ԼԵԶՈՒՆՆԵՐԸ

Дозволено Цензурою. С.-Петербургъ. 15 Июня 1882 года.

Ով որ փոքր ՚ի շատե՛ս տեղեակ է հայոց պատմութեանը, նա անշուշտ բառ է և գրած Վ շատ պարական նախնայի Վոյ-
թրն գաւ սար: Վոյն ու բիչ պատմական նշանակալ թիւներից
այդ գաւ սար հին Հայաստանի համար նոյն նշանակալ թիւնը
ու ներս, ինչ նշանակալ թիւն որ ու ներս միջնադարեան Պրան-
սիայի համար գեղեցիկ Պրոփանսար, ինչպէս և այս վերջինը՝
Վոյթրնը գինու և երգերի աշխարհ էր, միայն այն զանազա-
նալ թիւանը որ Պրոփանսար մ հնչում էին որոս բազում ընկրի սիրոյ
քնքաւ շ երգերը, իսկ Վոյթրնի թիւները հնչեցնում էին հայոց
գիցարունների քաջագործալ թիւնների երգերը: Այս ինչ է, ա-
սում այդ մասին Խորենացին. «Յայտնեն զայս ճմարտապէս և
թու ելեացն երգրս զոր պահեցին իմն ախարժերով որպէս թեմ
մարդիկ կողման գինեկա գաւ սալն Վոյթրնն»: Ա, 29:

Թու է հին Հայաստանի աշխարհագրալ թիւնը վերաբերում
է այդ գաւ սար Վ շատ պարական նախնային (այդպէս էր գո-
նեա Խորենացու ժամանակը), բայց լինելով առնանակից Պր-
նեայ նախնային, մի քանի պատմապիւրներ երբեմն տեղա-
որում են նորան այս վերջին նախնայի գաւ սաների շարքում
(Ստեփաննա Օրբէլեան, Թովմաս Արքայնի): Այդպիսի
շփոթման պատճառ է, ապիս գրեալ որապէս եկեղեցական վե-

671

h. 8 666

ճակերի բաժանու մը, որով Պոլեմեր արդարև պատկանու մ' էր Արևիկին. ըստ Օրբելեանին զեւ Պոլեմեր Լա սա որիչը նեխազակեց Պոլեմերի սա աջնորդներին Արևեայ եպիսկոպոսնե- ըի իշխանա թեանը: Աստիած չը կայ ու բնին, որ աշխարհա- կան իշխանա թեանը թեա բանադուց կամ անց անց բարդովն ոչնչանադուց յ յետոյ, եկեղեցական բաժանու մները ա եկե կամ մինչև անդամ զլիսա որ նշանակա թեան ստացան:

Պոլեմերի պատմու թեան մանրամասնա թեաները թեայնե- ըստ, մեք կը նշանակենք սցասեց միայն նորա զլիսա որ կեանքը: Բնագեա Ֆեօպական երկրի գա սա (Հին Հայաստանը—կրտ- սեկական Յանաստանի և Հասի սյգ անաբան ժամանա- կակիցը—տարարարարար ա եկե նմանա մ' էր միջնադարեան Ֆեօպական—անկարգ ակրա թեաներին), Պոլեմեր պատ- կանու մ' էր մի իշխանական ցեղի, որը ծագա մն ու ներ Ար- նեայ ցեղից և ստացե կը սյգ գա սա որ իրե ժաանեղա թեան և ապա անկախացի: Վրիստանեա թեանը տարածված էր սյգ գա սա ու մը զեւ մինչև Պոլեմեր Լա սա որիչը Բարթա զե- մեա սա սքեակի բարդա թեանը, բոցց ինչպէս և ամեն երկ- րու մ' և ամեն ժամանակ սյգ ու սա մը սցասեց էլ մինչև ամբողջ երկրի համար պարտա սրեայ կրծն գասնադը գա անմու մ' էր ծածա կը: Լեանա երկրները միշտ յարմար ապաստարան են ներկայացնա մ' գանազան ադանդների և հագածված համոզ- մունքների համար: «Այ որդեա յեա քարոզա թեան սա սքե- ըստ — սա մ' է Բեմիճեանը — ոչ անհեա եկե 'ի նասա քրիստո- նեա թեան, նոյնպէս և յեա քարոզա թեան Լա սա որիչն' ոչ բարձա 'ի նոյնե, իսպա սա սքեակի հեթանոսա թեան, նա մանա անդ 'ի նա սպե թեան որա թեան սա բազա մն տարա- ճեցա, սրան որոյ Պորի ն գոյն կոյմանա կոչ, Ենկարց և ան- զարման ակից Պոլեման: Բակ գոյն մնացորդս բնաջինջ ա- ըստ կրանեկն Մեարոց որ նախ գասաջինն սկաա քարոզի

գրքիստանեա թեան բազա մ' աշխատա թեանը... յայն սակա Խո- ընեային Պ, 67. զՊոլեմեր կոչ, 'ի մեջ գա սա սյգ Եսեանալիք- արեւ շ Մեարոց: Բակ կորիսն կոչ, զՊոլեմեր Եսեան Պոս- ասիկա Մեարոցը 1): Վուցե, հեթանոսա թեան հեց սյգ երկարասա թեանն է, պատմա, որ Պոլեմեր մ' զեւ Խո- ընեայու ժամանակ և անչա շա զեւ երկար ժամանակ նորա- նից յետոյ ախարժանքով կոչու մ' կին հեթանոսական Հայ- սասանի զեւ ցախական կոչերը: Վրիստանեա թեան մեքջ- նականազա ամբանադը և, սա կրոյները, մարմնանադը մի կոչ- մից, մի ս կոչմից յետադոց Պարսիկերի և ուրիշ նախնայնի սա երիչ տիրապետա թեանը և ապականիչ ապեցու թեանը վերջ ապեցին սյգ հեթանոսական, ապեցին ժողովրդական կրե- ըին և պատրաստեցին հին սյգ մեան հայ աշա գների պարս- կա — թըքական բանասեղծա թեան, զգլիցն պատ զ օտար տիրապետա թեան: Պոլեմեր ու բնին բացա ս թեանն չը կոչ- մեց Հայաստանի բնաջանա ը վեմակից, բարդարաների ապե- ըստ թեան սակ մար ապականիցա ի ս բ ամբողջ հեա և ոչ միայն հայկական ժողովրդական բանասեղծա թեանը կերպա- բանախեղեցա և թըքացա աշա գների կրեկրա մ' սյգ և ս- պականիցա և ապա ապեցա ժողովրդական յեան մինչև այն ստախճան որ, ինչպէս Հայաստանի շաա ուրիչ ակեկրա մ, սյնալեա էլ մեք Պոլեմեր մ, յամախ կը բեք ժողովրդի իստակ- ըսական յեզու մ' մի նախադասա թեան մեջ հինց իսպից միայն կրկա որ կամ կերքը հոյերին:

Թեև Պոլեմեր ոչ մի պատմալիք չ' է նկարա մ' սյնալեա ինչ- պէս օրինակ Փարսեցին Երարար, բոցց սյնա ամենայնի պատմու թեանը թեպի է, մեց կրկա աճականներ, սրանքով կա- ըրի է վարք 'ի շաա, հասկացոյա թեան կոչմեց սյգ գա սա 'ի

1) Ենճիճեան, Պարոզա թեան հին Հայաստան, 1822 էր. 215

րնա թեան մասին. Ստեփաննոս Օրբելյանը կոչում է այդ գաստը Գեւեղնի¹⁾, իսկ Խորենացին Գեւեղնա: Ըստ ջին սոմարանր ցոյց է սայլն երկրի գեղեցիկ զիրբր: Հայաստանը գաշտափայրեր շատ ունի, մինչդեռ նորա Վոյլմն գաստը զիստ որսակն լեռնա երկիր է, և եթմ, յեռնա Սրատանը և Շվեյցարիան գեղեցիկ են անտ անտ մ, այդ սոմարանր անտեղն է, սրբաժ և Վոյլմնին. բայց լեռնային տեսարանները աւելայրէք սցատեղ և այն շքեղ տեսարանը, որ բացվում է, ձեր սոսաջ բարձրաւնդակի կամ սարի զիւից. ձեր սոսաջ բացված սարածութեան մջ գաւք տեսնում էք զի գերս որանք կապված են իրար հետ այդիների կարծես անփրջանապե շղեպով. այդ այն այդիներն են, որանք զեռ պատմական Վոյլմնին ավել են Գեւեղնա սոմարանր: Եյդ այդիներից սոսացել է իւր անունը Վոյլմնի կէտերից մինը, որը այդիների սոսատութեան պատճառով կոչվել է Ագս—լն²⁾ և պահել է իւր այդ անունը մինչև մեր օրերը:

Թէ ինչ նշանակութիւն է ունեցել Ագս յար հին ժամանակներում, թէ ինչ գեր է խաղացել Վոյլմնի պատմական կեանքում, պատմութիւնը երբար ժամանակ ոչինչ է, աւանդում մեզ: Բայց սրբէն XVII դարու սկսում մի յիշվում է Ագս յար պատմութեան մջ, և թէ յիշվում է իրի զի գաբաղաք³⁾ բայց հարտ սո և ծարկած գրութեան մջ: Վեռ այդ բարբարոս ժամանակը, երբ կատաղի Շահարաւր աւերում է Հայոց քաղաքները և զիւղերը և նոյա ընտկիչներին գերի առնում Վարսիստանը, Վաւրէժում մենք հանդիպում ենք Ագս լեցի փաճաւ սկանների. ահա ինչ է ստում պատմութիւնը.

1) ԳԵ ԺԵ. ԵԿԻՍԷ (Մեղրաց) 'ի սիսական կորն' հաճեցաւ ընտկել 'ի գեղեցիկ գաստն գողման:
 2) = այդի + լն:
 3) «Յետ սրտիկ շուտը շահարաւր 'ի նախնանայ' եկն 'ի գիւ գաբաղաքն սպա լն և Մեղրիսէթ կթգի ընդմնա» Չամչ, III, էր. 589.

«Այցին 'ի նմին ժամանակի¹⁾ 'ի Վաւրէժ փաճաւ սկանը սմանը եկեալք 'ի գողմն գաստն է, և սոցա լուկայ գբարոզութիւն Վոյլմն փարցապետի, յարցարեցին զնա բազում լեռնանանօք գայ ընդ ինքեանս 'ի Վոյլմն գաստն, և սուկայ սարան զնա անդ և նա սոսատ բանիւք և ու զիւ գարցապետութեամբ քարտերով, և բարի փարսք իւրովք գամենեպն 'ի բարին յարցերով' երարձ յաշխարհ, անտի զբարնայ լով անկարգութիւնս և զնտաի աւելորդագաշտութիւնս: Վշտով²⁾ և յագս—լն հատատակայ գպրոցս մանկանց գործակցս լեռամբ Մովսիսի Սարգսպետի և կարգեալ ու սո յիջ նոյա գբահանայ ամն Ենդրէաս անուն³⁾»: Մի քանի սարոց յետայ այդ երիտասարդ գործունեայ քահանան շարժում է իւր գեմ Շահարաի բարիութիւնը, բանտարկվում է, և գանտիւծվում նորան է կարողանում փրկել ոչ կաշտ փած սարսիկ իշխանները իրանց միջամտութեամբ և ոչ Ագս յար երեւել անձինքները իրանց սրտչանքներով. անձեանտ էր և հատատակաւ քահանան, ըր կամենայով ուրանայ հաստար և գորանտով սպատակ մաշից, նահատակվում է. Շահարաի գաշիւծները շարժարելով սպանում են նորան և մարմինը գցում գաղաններին և լեռնաններին կերպար. Հայերը սոնում են մարմինը և սոսնում լեռում Ագս յար Խոյսածոր անտ անկած եկեղեցում⁴⁾: Այդ Խոյսածոր անունը մինչև այժմ էլ կրում է Ագս յար լեռնային միւր, որ Ագս յար սրատանտ լեռամբ կոչվում է Խճանճար: — Սոյն գարտ փրջմն քատ սրբում մի մենք տեսնում ենք մի Ագս յար մինչև Սենեակի հասած և այնակ

1) Այսինքն 1613 թումն:
 2) Այդ գիւղը կոչ է այժմ էլ Ագս յարից մաս 50 վերտս հետո. բայց լեզուն մաս է Վարարաղի բարբարոսին:
 3) Չամչ, III, էր. 589:
 4) Չամչ, Թճճ.

գործաւ մ: Այլ Ազու լեցին Վ շենեակում 1687 թուակ թարգմանակ և իւր ծախարով սպառակ և սայխ մի գիրքս որ կրում է հեանեակ վերնագիրը՝ «Պարզարանու թիւն հոգեան ազ սպանատայն Վառ թիւ մարդարեկն թարգմանեցեակ ՚ի նաւասա Յովհաննիս, Վ շարպապեակ, Աստանդինու սօրսեցս որս և սպապրեցեակ արդեամբ և գոյիւք Ազու լեցի խօծուց Վառ յնապարի որդի խօծուց Վասչապեաին ՚ի սեպհախան տան իւրում ՚ի թուականիս մկրում սձիլ ՚ի Վ շենեակի բաղաբի»: Այլ գրքի վերջարանու մը ինքը՝ Ազու լեցի խօծան» աւերայնում է: «Ազո սրբ փայկիւք գաս սա սղջա թեամբ ՚ի շարհա Տեան, յիշեցէք ՚ի սրբազան աղօթս ձեր գաղա լեցի խօծուց Վառ յնապարի որդի զխօծուց Վասչապեան բնոլ բնակից ծնորայ և սպրականուց նորին հանդուցեայ ՚ի Վրխատու, որ սպգեցու թեամբ հոգոյն սրբոյ և յորդումամբ բարեպաշտից անանց մերադնեակ կանա ՚ի գալիլի գործանու թիւնս այս և մեծաւ հոգարարձա թեամբ յասաջայցոյց զթարգմանու թիւն և գաղապար թիւն սորին, փասնելով զգոյս և զննչս բազրումն ՚ի յո—ը—մն ֆէլիգիլի փաստիս, ՚ի շենե—մն նորակերպ փայտրանիս, ՚ի ֆայտ—մն պապու—ական լեղիւցս և ՚ի յօրին—մն ամենայն իրայ պիսանու—որայ, յայտիկ նու ազեցելում՝ ամի, յորում համայնք սակարու թիւնք գնն խանդարեցեակք սա ՚ի թուրուլ գալիլաստակ իմն անջնջելի գինի ինքեան ՚ի խրբախձանս հանուրց հայկազունեակ ուսու մնայարգից և ճշմարտախրայ, և ՚ի ցնծա թիւն ամենայն սիրելեակ և բարեկամայ իւրոյ: Յիշեցէք և ս միով հայրմերիս գաղա լեցի միլասի սաստու ս—ծապրի որդի գաղասա սրն իմ զթօմայն, որ ամենայն ջանիս անձանձիր աշխատեցաւ ՚ի սպաղարտանս և օգնեակ սրբապրա թեան սորին, և ձեանատու եղև միշա Յովհաննիս Վ շարպապեաին (երես 839):» Այլ գրքի լեզուն «լրարա» է, բայց շատ սպառլու խառն է աշխարհարա ՚ի հետ:

Յեակ XVIII գաբու սա աջին քաս որդում Ազու լեք յիշ—

փում է, Վառ թիւ լեզի սպասամբ թեամբ բանխած սեղերի շարքս մ իրի սրդէն մի բաղմանարգ քապարս, որ ա նի մինչև անգամ իւր գորքը և գորապար խենքը¹⁾:

Մենք սրանոյ յասաջ կը բերենք այդ սպասամբ թեան պասան թեանց մի հաստիած, որի մէջ փոքր ՚ի շատ, մանկաման սեղերու թիւններ ենք գանում այն ժամանակից Ազու լեքի գրա թեան և նորա բնակիչների վերաբերեակ: Այլ հաստիածը մենք յասաջ կը բերենք ամբողջապէս և ժամանակակից պասանորքի խօսքերով:

«Գլս նայն ժամայն թուակոյ գա սեին հեծան²⁾, կաղմեցան և յորձակեցան ՚ի վերայ բանակի Օսմանցոյ: Իսկ նորա իրբն գայն սեանիս, զխապին թիւ գորքն Պարսից էս և ելին բնոլ սա աջ ՚ի մարա պասերապրի, բայց իրբն գիտրձ սա ինս զխապցին թիւ, այն է գոր Վառ թիւ լեզին ՚ի փախու սա գարձան: Աւսարա գրապում ջոխ ձիայ և ջոբեակոյ ՚ի նայանն, սա ինս գայն ամենայն սա Վառ թիւ սա սրեցինս և ինքեանք ՚ի Վէշու³⁾ կոչեցեակ սա անն զխմեցին. իսկ սրբ սա անին ՚ի հետ սա իրբն զգոյ գորայն սեանիս, համարեցան թիւ, գոր սյլապեակոյ է այն, և փախուցեակ շԱճու—լն մանիս: Աւս անտի չուակ Ս իսիկուպ

1) «Յայնժամ Անգրեցիկն գրեցին սա գորայ լու խան Ազու լեցո սոյ, զի բնեպցին ՚ի յորդու փոքրայնն զեթմանատան անձինս հայոց գրեթեցեանն ՚ի նայանն, և սպրաբապին ինքեանց թիւ, բնեպցն փաստ: Պասան թիւն Վառ թիւ լեզին շրառ Արգ: Վառ թիւն սեանց իւր 37, § 38: Նայն պասան թեան մէջ, մի սրեչ սեղ» և ելին հասն սա նասա յամենայն կոզմանց՝ գորք Յուրպայն, բնոլ ինքեան սակաղք նաև գորան հայոց ՚ի Վաղթ ան գաս սա էն, ՚ի յԱզու լեւ քաղաքէն, ՚ի յորդու փոքրայն: Եր. Կ, § 73:

2) Գաս թիւ լեզի գորքեր, սրանք այդ ժամանակ սրապարկով Սրբու փոքրից Օսմանցոյ գորքեր սանում էին իրանոյ սոյլ յաղթում թիւնք ինչոյքով:

3) Այլ գրքի կոչ մինչև այժմ էլ և շատ մաս է (3 վերաւ) Ազու լե ին, որի Տեանս կաղթած է անբող շատ սյգիներով. իւր սոյլ Ազու լեքին մտալի վնեկու պասձաւով Եւշուր այժմ կոչում է նայնակ և սեղերն Ազու լեք. իսկ բան Ազու լեք վերին Ազու լեք նեկանեկու այժմն է այն, որ պասանոլիք սոյլ զիւր սնուանում է պասանոլ նորա Զակ պասանում թեամբ՝ Եւ շառ, ՚ի սեղի բնոլ հանուր հոյերեն Վաշառ:

ինչ Վառլի Էին, իրրև գայն ականն, գիտացին զե այնու Հիան վճարեալ էր չարու թիւն նոցա, քակեցին զմի կողմն ստորապի վանայն, և անտի չուեցին գնացին, և ՚ի զիս զ մի Թուրքաց չապին, և անդէն գրադում ինչս Ազու լեցուց զտին զձիս և զՋորխս, և Հազար երեք Հարխս ոչխարս սպանդանոցի, և գայն ամենայն, և գայլ բազում ինչս անտի ստին և գնացին ՚ի Մեղրի: Աւ յետ երկուց տ ու բց, գորականքն Վառլի միս ամեղամ ՚ի յԱզու յետ արչու եցին, և գամենայն, որ ինչ էր արտաքոյ քաղաքին՝ ստին, և եկին մծակցան ՚ի քաղաքն, և յերկուց կողմանց Հոսր արկին, զե թերես կցեն արտաքս սա ՚ի մարտնեց ինչ նսաս, զե ոչ կարեին Հանդու բեկ չարեայն, և գաւոց, զոր նոքա արարին, և իրրև ոչ էին արտաքս սա նսաս, ստին գուարն, և գնացին ՚ի Մեղրի, և անտի գարձան ՚ի Հաւրիճոր և անց օթիս անս կարան ¹⁾։»

Արևին անդամ՝ պատմութիւնը փոքր ՚ի շատ, մանրամասն նորէն խօսում է, Ազու յետ մասին Ազատ խանի յարձակման տախիմոյ, որ պատահում է, նոյն դարու կիսում ²⁾։ Օտանաւոյ Ազու յետն (1752 թ.) Ազատ խանը սառչ ու գարկում է, պատգամաւորներ խաղաղութեամբ ինկրիկ Ազու լեցիներից սալ իւր գորքերին ցորենի, գարու, իս զե եայլն սաշար և Հարխս Հազար գահեկան փոքր բայց Ազու լեցիք զբոլոված լինելով իրանց Առայի անունով գլխաւ որից մեքում են խանի պահանջը և զինն որում: Ազատ խանը երկու երեք անգամ կրկնում է իւր պահանջը խաղաղութեամբ, սպանաւոյ թիւն եթէ, չս կատարեն իւր պահանջը, նա չ'է կարող զպիկ իւր գորքը կը մանն, և կ'աւ երէ քաղաքը: Սասնաւոյ նոյն բացատարան պատասխանը, խանը վերջապէս խաղաղում է, իւր

1) Պատմութիւն Վառլի Էլզին, Հրատ Երզ. Գորակ. եր. 60—66, §§ 42—54:
 2) Չամչ. 111, եր. 853:

կատարած գորքը քաղաքի վերայ և ուղղում է նորա վերայ իւր թնդանօթմները սարի գլխից ¹⁾։ Խանի գորքը մանուս է, քաղաքը, Ազու լեցուց զինն սրված գունդը շփոթում է, և ջարդում է ինակիչները մասամբ կատարում են, մասամբ ցրում է և զերի տանում: Ազատ խանի այլ ստրատիկի յարձակումը և կոտորածը մինչև այժմ էլ բա յիշում են այլ կողմերում այնպէս որ եթէ, մէկը բարեպաշտ ու գում է, ու շունց սալ Ազու լեցուն, անիծում է, Ազատ խանին, որ այնպէս չս ջնջեց Ազու յետ, որ ոչ մի Ազու լեցու Հետը չս մնար աշխարհին երևին:

Ազատ խանի աված Հարվածից յետոյ Ազու յետ ընակիչներ թիւր և նորա Հարատու թիւնը սրակատում է, և ընկնում այն սատիճան, որ Ազու յետ, որը Վառլի Էլզի օրերու ինչպէս յիշում է, այն ժամանակից պատմաւորը, ունէր մծա 10 Հազար ընակիչ, այժմ Հալիս ուն, 4—5 Հազար ընակիչ, այսինքն բոլոր Օսի բարբառ խօսող Հայերի կեպ: Եսկ ինչ վերաբերում է, ընակիչներ չարատու թեանը և բարբառ թեանը, զորս ժամանակով վերականգնում են այնպէս որ այժման Ազու յետ Հարատու թեան կողմից նշանաւ որ տեղ է, բանում Անդրկովկասի Հայաստակ քաղաքների և զիս զերի շարքում: Եյց վերականգնելուն և այժման բաւ տեանին ծաղկած գրբութեանը անշու շա օգնում է աշխատասիրութեան և փաճասականական ոգին, որը յատուկ է Ազու լեցիներին: Վաճառականութիւնը Հնուց գարգացած է երեսում Ազու լեցուց մէջ գետ Շահարասի օրերում այսինքն XVIII դարու սկսում մենք Հանդիպում ենք Վոյլեմեցի (Ազու լեցի) փաճասականների Պարսկաստանի քաղաքներում փաճասականական նպատակներով նոքա այժմ էլ ցրված են Եսիայի և Աւրոպայի գանապան քաղաքներում: Վաճառականութիւնը, որին Ա-

1) Ազու յետ ձորամիջում է:

գուրխը պարտավան է իւր հարստութիւնըս զանազան հե-
տեանքներ է ունեցել Ազու լեցիների համար, նա զարդացրել է
նոցա մէջ նեղ և խարդախ բնաւ որս թխն: Աչ որ ՚ի հարկե
յանդգնութիւն չե ունենայ պաշտպանել այդպիսի յատկու-
թիւններ, բայց ամեն մէկը մեզանից կը մեզմացնէ, այդ փաս-
յատկութիւններն զատապարտութիւնք, և թէ, ու շարքու-
թիւն զարձնէ, այն հանդամանքներն վերայ, որոնք ծնել են և
զարդացրել այդ յատկութիւնները Ազու լեցիների մէջ: Աշա-
ճատահանութիւնք, խոտափանելու է, չ'է, սիրտ մ' պարզամ-
տութիւն և միամտութիւն, ու բնին յաւ փաճնտ ականք պիտի
լինի աչքաբաց, ժիր և սրամիտ, փաս և անաջող հանդամանք-
ներու մ' այդ յատկութիւնները փաս զոյն և աղեղ կերպարանք
են ստանում իսկ փաս և անաջող հանդամանքներու մ' զարն-
վել են միշտ Հայերը ու բնին և Ազու լեցին թէ, քաղաքական
թէ, անտեսական կողմից: Վարսիկներն մշտական հայաճանր-
ները, աւ երու մները և հարստահարութիւնները պիտի ան-
շուշտ զարդացնէին նոցա մէջ ցանկութիւն՝ ձեռք բերել հարս-
տութիւն իրեն միջոց ինքնապաշտպանութեան, և որովհե-
տե նոցանից ամեն հնարքով խոր մ' են նոցա փաստակածք,
ու բնին նորա էլ ներքին են համարում առէն հնարքով կրկին
փաստակել և փաստակածք կրկին չը կորցնելու համար, նորա
գտնում են իրանց անձնական շահերին և օգտին հետեւոր,
նախանձոտ և իրար մտանոր, ու շարքու թիւն զարձրէք, օրի-
նակի համար, Վաւ ի թ Վեղի պատմութեանից վերն բերած
հաստիմէ մէջ Ազու լեցոյ փարմունքի վերայ, Ազու լեցիք և
նոցա քաղաքապետ Սեղիք Մուսին գաւաճանում են Վա-
ւ ի թ Վեղին՝ նորա Ազու լես կը ժամանակըս յարձակում
են նորա վերայ և սխտ մ' են հրացաններ արձակել և աղա-
նում են Վաւ ի թի աջակից Սեղիք Փարսապանին, որ ուզում
է համոզել, որ խաղաղին Ազու լեցիք և որ ազատած էր փոքր

ինչ առ աջ նոյն իսկ Սեղիք Մուսուն մահացի, որին զատապար-
տել էր Վաւ ի թի խնամարով պի այր նենդատ որ է նա և խար-
դախ: Այդպիսի մի ապերախս գործ և ցածու թիւն Ազու-
լեցոյ կողմից, երբ ամբողջ Մուսիքի Հայերը ստատիկ ողև որփած
ճիւղն էին թափում մ' ազատիկ օտարների լծից, մեկնելու է նո-
րանով, որ Ազու լեցիք փախենում էին Վարսիկներն և Օսման-
ցիներն ազատաց վեժից, բայց ինչպէս և իցէ՝ անձնական շա-
հերը և սեփական օգուտը, թէ, յեղեղ զէպքում է թէ, սա-
հասարակ, զլիտա որ նպատակ են կազմում Ազու լեցու հա-
մար և յաւ աջացնում են փաս յատկութիւններ նորա բնաւ ո-
րս թեան մէջ, օրինակ՝ ստատիկ կտականութիւն, և այլն: Ա-
մենահին ժամանակներից և զլիտա որապէս փաճնտականու-
թեամբ պարտապիլով և այդ փաճնտականութեան շնորհով
հարստանարով Ազու լեցիք ստացել են խաղաղ և փափկասեր
բնաւ որսութիւն, նոցա մէջ գուր չ'էր ականի պի նա ջաջար-
տութիւնք, որը յատու է նոցա հարեան Վարսապաղցիներին
և Արեանու կողմերի Հայերին, նոցա անբողք խաղաղափ-
րութիւնը համում է, մինչև կանացի փախկտում թեան: Չը
նոցիկով այդ բոլոր պակասութիւններին, Ազու լեցիք ժիր, գոր-
ծունեաց և սրամիտ մարդիկ են և շահասիրութեան հետ միա-
սին միաժամանակ զարդացած է նոցա մէջ սէր զէպի ու սու մ'
և լուսաւ որս թիւն: Ասեւ արական գործերի համար ճանա-
պարհորդերով օտար կրկիներ և մեր օրերում զլիտա որապէս
Ռուսաստանի և Աւրոպայի քաղաքներ, նորա ճանօթանում
են Աւրոպական լուսաւ որս թեան գոնեաւ արտաքին կողմի և
փայլե հետ, և ունենալով բնական սէր զէպի ու սու մ', մեծ
հոգ ևն ամում մ' նոր սերնդի կրթութեանը: Ազու լեսի մէջ
այժմ կայ ազգոց և օրիորդաց գաղտնիք, կայ մինչև անգամ
բնթերցարան, որը ստանում է, բայց հոյ պարբերական հրա-
տարակութիւններից՝ շատ Ռուս լրագրներ և ամսագրներ:

Ազու լիսի ու սու մնարանու մ համարեա մին մինի եսեկց տես-
չա թիւն և ու սու ցջութիւն են սրեր, այժմեան մեր յայտնի հե-
ղինակները՝ Վարխա գարեան, Պաօշեան և Քաթիճի, մի և նոյն
ժամանակ բազմաթիւ Ազու լիցի երիտասարդներ ու սանու մ
են Պաւսայ միջնակարգ և բարձրագոյն ու սու մնարաններու մ
կան մի քանի հոյի և եւրոպական համարաբաններու մ:

Մինչև այժմ մեր խօսքը բուն Ազու լիսի վերայ էր, բայց Ա-
զու լիսի հեա, իրբն կենտրոնի հեա, սերա կապում են բնա-
կիչների թմ, յատկա թիւններու թմ, պարսպմունքներու և որ
զիստ որն է՝ լիզու ով շքակից շատ զիւզեր, օրինակ Վաշա,
Հանդամիջ, Տանակերա, Յոնայ, և այլն, որոնք գուցէ նոյն-
քան հին են ինչքան և ինքը Ազու լիսը, գոնեա զեա Շաշա-
բասի Պարսկաստան զերի տարած Հայերի թեւում յիշվում
են Վաշակեյի, նոյն Շաշաբասի Ազու լիս եզած ժամանակը
յիշվում է «տիկին սմն երեւի ՚ի հայոց անտի գլխից՝ կին
խօժոց անձրի և մեծի իշխանաւորի 1)» որը (այսինքն տի-
կինը) միջնորդում է, թէ և անաջոց, վերայիշեալ Անդրեաս
քաշանային Շաշաբասի ձեակց ազատեր: Ինչ վերաբե-
րում է Վաշաին, նա, ինչպէս արդէն վերև յիշեցինք ունի մի
ուրիշ անուն էլ այն է, Աերքին—Ազու լիս, որը այդպէս կոչ-
ված է, իւր բուն Ազու լիսին շատ մօտիկ լինելու պատճառով,
բայց այդ անունը զիստ որտակէս պաշտօնական անուն է, Ա-
զու լիսի գաւառում նա աւելի յայտնի է Վաշա (տեղական՝
Վաշա) անունով:

Օչիկի խիսակէս միայն Ազու լիսի (Վերին և Աերքին)
բնակիչներն են կոչվում բայց իրանց երկրից զուրս այդ անու-
նով կոչվում են նոյնպէս Ազու լիսի շքակից զիւզեր բնակիչ-
ները, եթէ, օրինակի համար, Տիխիսում կամ օտար թեան

1) Չամչ. III, էր. 500.

մէջ սա հասարակ մէկը Յոնեյուն 1) հայոյնեյա լինի թմ, ի՞նչ
տեղացի եա, նա կը պատասխանէ՝ Ազու լիցի եմ և նորան կը
կերին Չօկ անունը: Այդպիսի մի զիւզացա իրան Ազու լի-
ցի անու անկը հիմնված է, նորա վերայ, որ Ազու լիսը, աւելի
նշանաւ որ լինելով քան թմ, միսս զիւզեր, մինչև անգամ քա-
ղաքի նշանակութիւն ունենալով, աւելի յայտնի է, ուրիշ տե-
ղի Հայերին, որոնք այդպիսուն այնու ամենայնիս Չօկ են
անու անու մ և չեն սխալում: Ազու լիս Չօկ հարկաւ որ է,
անու անկ ոչ միայն Ազու լիսի բնակիչներին այլ և շատ ուրիշ
Ազու լիսից քիչ ու շատ հեա ու զիւզեր բնակիչներին, որով
հեա նորա խօսում են մի այնպիսի լիզու ով, որ մօտ է Ազու-
լիցայ լիզու լին (զօկերէնին), և եթէ, աւելի մօտիկ հեա պօ-
տելու և համեմատելու լինենք կը տեսնենք, որ այդ զիւզերի
խօսած լիզուները կազմում են Չօկերէնի բարբառներ: Մեզ
մօտ սա հասարակ համեմունք է, կազմիկ, որ իրբն թմ, մէկ
հայ զիւզի կամ քաղաքի խօսած հայերէն բարբառ նման է,
իւր հարեան զիւզի կամ քաղաքի հայերէնին: Այդ ճշմարիտ
է, սա հասարակ ճշմարիտ է, նոյնպէս և Ազու լիսի ու նորա՝
տանը՝ գաւառում գտնված զիւզերի վերաբերմամբ, բայց
այնպէս չէ, որ այդ լիզուները ոչինչ կապ չունենան իրար մէջ,
նոյս արտաքին տարբերութիւնը, ճշմարիտ է, շատ անգամ՝
նկատելի է, լինում է, բայց եթէ, աւելի մօտ նայելու լինենք, մի
զիւզի լիզու լի մէջ մենք ջրված և երբեմն շատ խտակ պաշ-
ված կը տեսնենք իւր հարեան աւելի մեծ նշանաւ որ զիւզի
լիզու լի յատկութիւնները, այդ երկրորդական, երրորդական
և այլն բարբառներ են, որոնք կազմում են արդէն յայտնի բարբ-
բառների բարբառներ. Յոնեյին, Պառակեյին 2) և այլն չեն

1) Յոնայ կամ Յոնայ ունի Ազու լիսից մօտ և վերաւ հեա ուր թիւն:

2) Պառիս—Յոնեյին մօտ մի զիւզ է:

ու գում խոստովանել թէ խօսում են գօհերէն, մինչդեռ նո-
ցա լեզուն գօհերէնի բարբառն է, և հէնց Ազու լեզին ինքր-
համարելով իւր լեզուն լուսաւորեալ, քաղաքավարի ու գե-
ղեցիկ յիշեալ և շատուրիչ զիս զերի լեզուները «մանդրած¹⁾»
է անուանում²⁾: Մենք կը տեսնենք յետոյ թէ, ինչ աստի-
ճան այդ «զիս զանն» գօհերէնի մէջ մնացել են Ազու լեզուի
գօհերէնի հետքերը և յատկա թիւնները:

Չօհերէնը ուրեմն չէ, սա-հմանափակվում Ազու լեզուի նա-
րանում է, բաւականին նշանաւոր ասարածութիւնն, որի մէջ
գտնվում են հետեւեալ զիս զերը՝ Յոյնաց, Տանակերա³⁾, Աւա-
միս, Վարաքի և շատ ուրիշ զիս զեր, որոնք քանի հետանում
են Ազու լեզուի այնքան շատ են ազաւ ազում իրանց լեզուն:
Իւր բանած ասարածութեանը նայած գօհերէնը իրաւացի է,
ասացել իւր տեղը հայոց բարբառների շարքում: Այժմ կըր
լեզու ազիտութիւնը իւր նպատակների համար հարկաւոր է,
համարում շատ ժամանակ զիս լեզուի բարբառներին, բար-
բառների ու ստամուսիրութիւնը և նոցա հետ աւելի մօտիկ
ճանթութութիւնը ստանում է մեծ կարեւորութիւն և արժէք:

Զը նայելով որ գօհերէնը նշանաւոր տեղ է, բանում է այսոց
բարբառների շարքում այնու ամենայնիւ մինչև այժմ ինչպէս
հարկն է, հետազոտված չէ, միայն մի բաւականին նշանաւոր
յօդված նա իրած է նորա հետազոտութեանը Պետերբուրգի

1) Այսինքն՝ կտրած:

2) Եւ այդ զիս զերուն է կը լուսաւորված և արշաւարձ տեսած, մտքով կը խօսում են
Ազու լեզուի լեզուն՝ այսինքն Ազու լեզուի Զօհերէնը, իսկ մնացեալները իրանց զիս զիս լեզուն
որ աւելի գուհի է համարվում այնպէս որ շատ անգամ կը տեսնուր բնասներ, որ և կը որ
(բաւ մեծի մասին ազանաբով կը փաճաւ անանները) խօսում են Ազու լեզուի, իսկ մնա-
ցեալները իրանց զիս զիս լեզուն: Իսկ Ազու լեզու որտա՛հա՛ծ ժամանակը ամեն զիս զիս
արշաւարձ է խօսել ազու լեզուի:

3) Տեղացիք ստում են՝ Տանակերա, Յոյնաց, յայնի է և Չանանար անունով (որտե՛
տանակն):

համարարանի պրօֆեսոր պ. Վ. Պատկանեանցը իւր «Из-
следование о диалектах Армянского языка» շարա-
գրութեան մէջ (С.-Петербургъ, 1869, կրկն 27 — 55):
Մայց ասարաւորարար Ազու լեզուի լեզուով գրված յօդված-
ները, որ բերում է, պրօֆեսորը, ինչ են սխալներով, որոն-
ցից մի քանիսը զուրկ, սպաղլախան սխալներ են, բայց մեծ
մասը սպաղլու ցանում է, որ յօդվածների հեղինակները չ'են
խնայել Ազու լեզուի բարբառը և անթիւ սխալներով լցել են
իրանց յօդվածները: Այդ սխալներով ինչ յօդվածների վերայ
ստիպված է հիմնել պրօֆեսորը իւր Ազու լեզուի բար-
բառի հետազոտութիւնը, որը, ինչպէս կարելի էր սպասել,
զուրկ է, զախա կիսատ և սխալներից ոչ ազատ ինքը պրօ-
ֆեսորը խոստովանում է, որ զժխար է մի քանի յօդվածնե-
րով միայն (կր. 37) և այն էլ հետեւից (կր. 63) գտակ տա-
սերի յատկութիւնների և նոցա ճիշդ նշանակութեան մա-
սին, այնու ամենայնիւ պատու էի պրօֆեսորը շատ կանոններ
և օրէնքներ զուրկ է բերել բարբառին ճիշդ և ուղիւ:

Մեր լեզու արանական հետազոտութիւնը սխալուց սաւաջ
մենք պիտի տանք պատասխան մի փոքրիկ հարցի, որ ան-
պատճառ կ'սաւաջարկէ, ձեզ ամեն մէկըս կըր որ սխալք նորան
ձեք լեզու արանական գատուցութիւնները յայտնել գօհերէնի
մասին, այդ հարցն է՝ ի՞նչ տեղից է, զուրկ եկել այդ բարբառը
և նորա Չօհ անունը:

Չին հայերէնը, ինչպէս և ամեն մէկ ուրիշ լեզու, ունե-
ցիկ է իւր բարբառները, որոնց կազմվելը բնական է, ամեն մի
կենդանի լեզուի համար, որպէս և հայերէնի համար:

Չայստանը՝ յետնա կրկիւր լինելով և միշտ ենթարկված
լինելով զանազան ազդերի արշաւանքների, ազդեցութեան և
լծի, շատ յարմարութիւններ է, ներկայացնում իւր բնակիչ-
ների բնդհանուր լեզուին շատ ձիւ գերի կամ բարբառների

179

բաժանակիւն. և այն Հին կրասիկական լեզուն որ բառ սո-
 փորու թեանն հրաքանակն ևնք անու անու մ, որ երկար ժամանակ
 Հայոց քաղաքակրթութեան բնոյճանու ք լեզուն էր կազմում,
 ոչ այլ ինչ է, եթէ ոչ բազմաթիւ Հայ բարբառներից մէկը, որը
 մօտ III դ. Վրխատայի յետոյ դասնում է, պետական լեզու,
 որ իշխում է, տեղու թեանն գործերի և կառավարութեան մէջ
 (տասանիկ), և յետոյ, որու կառավանու թիւն ստանալով զխո-
 նականների շնորհով՝ դասնում է, գրականական լեզու, դաս-
 նում է, ազգի լուսա սրու թեան և քաղաքակրթութեան բնոյ-
 ճանու ք գործեր և արտայայտիչ:

Իսկ միւս բարբառները շարունակում են ապրել ժողովրդի
 բերանում, ինչպէս ապրում էին մինչև այդ ժամանակը, այ-
 սինքն մինչև բարբառներից մէկի արտապետութիւն ստանալը
 կառավարութեան գործերի և գրականութեան մէջ. իրանց
 այդ կեանքի մէջ նորա, ինչպէս կենդանի բարբառներ, են-
 թաղակիւմ են զանազան փոփոխութիւնների այնպէս, ինչպէս
 ամեն մի կենդանի լեզու, այդպէս ապրելով՝ այդ բարբառները
 Հանում են մինչև մեր ժամանակը, ենթարկելով զանազան
 Հանդամանքներից յաստջայտած փոփոխութիւնների, անց-
 նելով զարդացման զանազան աստիճանների: Այդպէս պիտի
 ընդունենք և զօկերէնի ծագումը. թէ, և նա ոչինչ գրականու-
 կան հետքեր չէ, թողել իրեն ազատցոյ իւր պատմական գո-
 յութեան, այնուամենայնիւ նորա ներկայ գոյութիւնը ինքն
 բառ ինքնան յառ ազատցոյ է նորա անցեալի. չենք կարող
 խօ ենթադրել, թէ, զա երեկից միւս օրվայ ստեղծված բար-
 բառ է: Ճշմարիտ է՝ երբեմն կը լսէք այնպիսի Հայեակցք, թէ,
 այդ բարբառը մի պայմանաւ որ լեզու է, որ ստեղծել են այդ
 կողմի Հայերը իրանց Հարեկան թուրքերին և Պարսիկնե-
 րին անհասկանալի լինելու համար. իբր թէ, թուրքերը և
 Պարսիկները զանազանութիւն պիտի գնեն բնոյճանու ք Հայե-

րէնի և Չօկերի պայմանաւ որ լեզուի մէջ. եթէ, նորա Հաս-
 կանում են Ազու լեզուց խօսած Հայերէնը, չէ, թէ, նորա ուսել
 են Հայերէն լեզուն, այլ լսելով են սովորել նորան. ուրեմն նո-
 ցա համար մի և նոյն է՝ խօսակ Հայերէնը լսելով սովորեն թէ,
 Չօկերի ստեղծած պայմանաւ որ լեզուն. կան թուրքեր, ո-
 րանք շատ լաւ խօսում և հասկանում են զօկերէն: Վայցի այդ՝
 պայմանաւ որ լեզուն չէ, կարող փոխվել զարդանալ. մինչդեռ
 զօկերէնը ունի իւր բարբառները, ունի բառականին կանոնա-
 սրութիւն իւր Հնչիւնների և քերականութեան մէջ. մի՞ թէ,
 պայմանաւ որ լեզուն հարկաւ որութիւն ունի իւր քերակա-
 նութիւնն էլ պայմանաւ որելու: Պայմանաւ որ լեզուն ստեղ-
 ծում է, միայն այնպիսի բառեր, որանք հասկանալի են միայն
 պայմանաւ որվոյն իրանց, այն էլ ոչ թէ, ստեղծում են
 նոր բառեր, այլ մի միտք արտայայտելու համար՝ առհասա-
 րակ բնութեամբ այդ միտքը արտայայտող բուն բառի փո-
 խարէն գործ են ածում մի բողբոջին ուրիշ բառ, որ կամ
 բողբոջին ոչինչ կապ չունի բուն բառի հետ, կամ թէ, բուն
 բառի նշանակած առարկայի արտաբերին յատկութիւններից
 մէկն է, արտայայտում: Այդպիսի մի պայմանաւ որ լեզու ճիշ-
 մարիտ որ կայ Չօկերի մէջ, բայց զա ոչինչ կապ չունի զօ-
 կերէնի հետ, և Չօկերին այնքան է յայտնի, ինչքան և ու-
 րիշ Հայեր կարող է յայտնի լինի, նոյն խօսքերը կարելի է ու-
 րիշ Հայ բարբառով և գրականական լեզուով թարգմանել,
 — ոչ մի Հայ չի հասկանալ մինչև նորան չը մեկնեն. օրինակ՝
 Հօկ մօրդը արիւն այ կարում (այս մօրդը տեղս է կարում)
 — նշանակում է՝ այս մօրդը հասկանում է, նոյնը — մանէթ,
 սուրբի և այլն:

Ահա պայմանաւ որ լեզու, կամ առեւի ճիշդն ստած՝ պայ-
 մանաւ որ խօսքեր, ինչ նմանութիւն ունի այդպիսի մի լե-
 զուի հետ զօկերէնը: Այլ Ազու լեզուց բարբառը պայմանաւ որ

սասնից ¹⁾ դուրս ոչինչ տարածութիւն և դործածութիւն չունի, իսկ իրանց Օսկերի մէջ ոչինչ գրականականութիւն չունի և չէ ունեցել: Այդ գրականութեան պակասութիւնն է, որ մենք այժմ չենք կարող տեսնել և խնամայ թէ ի՞նչ փոփոխութիւններն է ենթարկվել այդ բարբառը մինչև իւր այժմեան կերպարանքը ստանալը, ի՞նչ զարգացման աստիճաններ է անցկացել, ի՞նչ տեղ և ի՞նչ նշանակութիւն ունէր նա ընդհանուր հայոց լեզուին վերաբերեալ: Միմիայն մի հատված հասել է մեզ, որ փոքր ՚ի շատ, ծանօթացնում է մեզ XVIII դարու սկսբի զօկերէնի հետ, այդ հատվածը, որ ներկայացնում է մի խօսակցութիւն հիւրերի մէջ խնձրքի ժամանակ, գտնում ենք Շարդերի քերականութեան ²⁾ մէջ, ինչ տեղից և մենք ահա դուրս ենք գրում այստեղ այդ վերին աստիճանի հետաքրքրելի հատվածը, պահելով բնագրի ուղղագրութիւնը:

- Ի. — Հերրար շօա դով ըս տալես, աղիկն ան այ օր զքի մոյն փուքր քօշ պահես, զարա հրամանքդ տուն տայրս բխտիար ովելիս:
- Ե. — Աւղուրդ այ նասում Բարաղամն քու հրամանքդ միսասիրի տայր ըս, զճէ պարուններս քու սօվնդ ըս կանչած, օր զովդ անիրք, օվբան պահան՝ շօա քամի նարին աղիկ չի:
- Տ. — Պարուն, գան զիւք ըշխարբիս բանին խրէր չէք լծղօթին աւրիք, գան զիւք զովդ նիղիլ չէք լծան անչ այ. իս անղազար միծ միծ մարդու հիտ նասօծ զողվ ըմ արած, օր զիւք անղազար լսօծ չէք. նղանիր ունչ արզարք:
- Տ. — Այ ջօն փեսայ, քու տաղդ ասա,
 «Պանես կոսես» մանիլ ման
 Խայի լեղուն մոյն լեղու այ.
 Ծովն մօն խուսուղ ջուղեցին այ,

¹⁾ Այդպէս անուաններ Ազուլըս այն բոլոր գիւղերով, որոնց լեզուները Ազուլեցոց բարբառի բարբառներ կարել է անուանելը
²⁾ Schroeder. Thesaurus linguae Armenicae, 1711. Amsterdam.—Այդ հատվածը բերում է և սր. Պատկ. իւր Исследование о диалектах Армянскаго языка մէջ, կր. 54.

Ար նասիլ ըն «գուլն գորմանա
 Լիզվի բանդուզ զախանցինա:
 Միր վիկեթի լեղուն պօրլա.
 Բանն լեղու պօրլ խուսիրա.
 Քեօրդի ֆարախ լծան ֆրանդի ա
 Հէնց նիզիս լծան իւր լեղուն ա:

Մենք բերում ենք այստեղ այս հատվածը միայն ինչպէս հետաքրքրելի օրինակ հին զօկերէնի (XVIII դարու սկսբի), աւելի մանրամասն կը բնական նորան յետոյ: Ահա կարծում եմ, որ հետ լծան հետքեր կը գտնենք նոյնպէս եթէ, զիմիկու լեւները այնու մարդկանց կամ կանանց լեզուին ասահատարակ, աստեղ պատա կանայ լեզուին: Չր զխեմ ինչքան այդ ուղից է Ազուլ լեւ կանանց վերաբերեալ, բայց Հնդկացի վերաբերեալ, ինչպէս երևում է, այդ արդարև այդպէս է, այնտեղ գուք կը լսէք, օրինակի համար՝ նանում ըս (— աղ. նահամբս, ասում ես) և նասում ըս. այս վերջին ձևը գործ են ածում պատա մարդկեր, մինչդեռ մնացեալները ասահատարակ և աստեղ այն մարդկեր, որոնք միջնապէս լծ, անմիջապէս յարաբերութիւն են ունեցել Ազուլեցոց զօկերէնով խօսողներին հետ, գործ են ածում բառի այն ձևը, որ արդէն նման է «բարդբի» լեզուին՝ նանում ըս (— աղ. նահամբս), աւրիլ օրինակներ՝ նապեհի (— աղ. նասանիլ—նասեցէք) և նապեհի. ֆարան—աղ. և յգն. ֆարանը, պատա: յգնեց. կօանը, և այլն: Այստեղ մարդ ակամայ յիշում է Հիլիբանի հետեալ խօսքերը «Equidem cum audio soerum meam Lacliam—facilius enim mulieres incorruptam antiquitatem conservant, quod multorum sermonis expertes ea tenent semper, quae prima didicerant—, sed eam sic audio, ut Plautum mihi aut Naevium videam audivire ¹⁾»

¹⁾ Cicero, de Orat. III. 46

լիզու ին օտար Հնչիւնները որոշելու համար: Առաջինը մենք կը նշանակենք ա, երկրորդը—ս, երրորդը—ծ, չորրորդը—յ: Առանց այդ նշանների, գծփար կը լինի կարգալ զօհիւրէն գրած բառը, իսկ ոչ—Չօկը կարող չ'է ճիշդ գողափար կազմել զօհիւրէնի պարասանու թեան մասին. դա նման կը լինի պարսկերէն լիզու ին, ուր բառը ու զից կարգալու համար առաջ հարկաւոր է նորան խմանալ, որովհետեւ ձայնա որները չեն գրուում եւ նոր ստորոգը չը գիտէ ինչպէս պարասանել: Այդպէս էլ զօհիւրէնը, ասններ, օրինակ, հետեւալ նախադասութիւնը. «մոյն հրատ ուր մորս մէջու մը փայտայնել կաարած ե հօրսըն կապած, գրեճ եծնաին, սանամ¹⁾»): Չօկը ՚ի հարկէ առաջ կը կարգայ ինչ աստերով որ գրված են այդ բառերը, իսկ յետոյ, խմանալով որ դա իրայ բարբառով են գրել, կը հասկանայ բառերը ե կը կարգայ արդէն իւր պարասանու թեամբ. իսկ ոչ—Չօկը, առաւել այլապ ուսու մնակներ, պիտի կարգայ ե պարասանել, ինչպէս որ տեսնում է, ուրեմն նա չի էլ խմանալ որ Չօհիւրը կըր ե իցէ ա պարասանում են ինչպէս ա, օ—ինչպէս օ ե այլն. օրինակ՝ նա ի՞նչպէս խմանայ թէ «հրատ ուր» ե «կապած» բառերի մէջ ա զանազան է կարգացում՝ առաջինում ա, երկրորդում ա, կամ թէ ի՞նչպէս խմանայ թէ, նոյն «հրատ ուր» բառի մէջ կարգալու է ս— ե ոչ ու, կամ «հօրսընը» բառի մէջ օ ե ոչ օ:

Այս փոքրիկ բաց հարկաւոր նկատողութիւնը անկույ յետոյ՝ գտնանք հիմն տառերի պարասանու թեանը ե նոյն փոփոխումներին:

¹⁾ Այս օրինակը մենք առնում ենք Պատկանեանցի Исследование о диалектах Арм. яз. Գրքից. եր. 27. գրահեղով նոյն ուղղագրութիւնը:

П Р И В Е Д Е Н И Е

§ 1. ա: Այդ ձայնաւոր աստը բացի իւր բուն պարասանու թեանց ունի մի ուրիշ պարասանու թիւն էլ, որը մենք որոշեցինք նշանակել ա. Վա ա—ի կախից պարասանութիւնն է, որ յաստացի է, ինչպէս շատ ուրիշ երկայթմեր ձայնոյ կեանքի ե լիզու ի մէջ, Պարսիկներն ե Վորպերի սպիւնցութեան ասի, որանց լիզու ու մայց հնչիւնը մեծ գործածու թիւն ունի: Անկարելի է որոշել մի անպակից, ինչպէս կանոն թէ ի՞նչ տեղ կամ ի՞նչ զեպքում այդ ձայնաւորը հնչում է ա. միայն մի զեպքում, ինչ թէ ու մ է, կարելի է մտախարար մի այսպիսի կանոն հանել՝ ա երկու կամ շատ փանկ ունեցող բառերի մէջ չ'է պարասանում ա ե թէ, նախքան թայ վանկումը կան իստակ ե թաւ ձայնաւորներ ա, օ(ո), ու. իսկ բնից հակառակը պարասանում է ա ե թէ, նորանից առաջ վանկումը կան ա, օ, ս (կամ փ), է, է, փ. օրինակ՝ նարամ (անում), կապամ (կապում), նարամ (ուսում), զախ (ուրախ), ուխման (ոք մին), փոգամ (փողում) ե այլն. բոլոր այս բառերի մէջ երկրորդ փանկի ա պարասանում է իստակ ե առանց կակզանարու, երեւի առաջին փանկերի ձայնաւորների սպիւնցութեան ասի իսկ հետեւալ օրինակներում՝ քարան (զիշերփան) խարփամ (խարփում), բձարամ (բարձրում), իւրան (իւրան), զիւրար (զայլերը), բանար (բաները), փերձամ բմ (փորձում եմ), բեանամ (բեանում), էխման (էք մին), էգամ (պղում), զիտամ (զետում), նիլամ (ուզում) ե այլն, այս բոլոր օրինակներում ա պարասանում է ա առաջին փանկերում զանպիսի ա, օ, ս, փ, է, է, փ ձայնաւորների սպիւնցութեան ասի:

Ծանօթ. 1. Կահան բայի Սահմ. եղ. ներկայ ժամ. երրորդ գէմբը՝ առնենայով շատ թոյլ ինքնու բոյնու թիւն, միշտ արտասանում է իւր բայի հետ, եթէ նորանից անմիջապէս յետոյ է կանգնած, կամ թէ առհասարակ այն բառի հետ, որից յետոյ գալիս է այդ առիմն և ենթարկում է վերջիչեալ կանոնին. օրինակ՝ նիզամ այ՝ արտասանում է ա՛ որովհետև նորանից առաջ կանգնած վանկում (ամ)՝ արտասանվում է ա՛, իսկ այդ վերջինը այդպէս է արտասանում իրանից առաջ գանկած վանկի չ—ի ազդեցութեամբ: Կահան բայի ներկայ ժամ. 3. գէմբը (այ) այդ ինքնու բոյնու թեան պակասութիւնը սեպհական հընաման, և, ինչպէս յետոյ կը տեսնենք, շեշտի պակասութիւնը կարելի է համեմատել յունարևելի նոյն բայի նոյն ժամանակի և նոյն գէմբի հետ՝ ἐστίν, որը կամ կորցնում է կամ տալիս է իւր շեշտը առաջ կանգնած բառին, կապելով զորանով իւր արտասանութիւնը նախընթաց բառի արտասանութեան հետ: Համեմատ. Յունաց. քերականութեան մէջ ecclesiasticae.

Ծանօթ. 2. Յիշեալ կանոնից կարող են բացառութիւններ պատահել բայց նա ունի օրինակներ ի այնպիսի մեծ քանակութիւն, որ նորան այնու ամենայնի կարելի է առաջարկել իրրև կանոն:

Այլ երև առայլնք թէ անկարելի է որոշել, ինչպէս կանոն, թէ ինչ տեղ է առտասանում ա՛, մի և նոյն ժամանակը նկատեցինք՝ թէ առտասանում է ա՛, ՚ի միջի այլոյ, այն ժամանակի երրորդ նորանից առաջ կանգնած վանկում մի կայ ա՛ բայց ինչպէս իմանանք թէ այդ առաջին վանկի ա՛—ը արտասանվում է ա՛, արդեօք զորս համար էլ կանոն կայ:

Այս գէպքում էլ թէ և ընդարձակ մի օրէնք հանել չենք կարող բայց օրինակներ մի բառականոն նշանաւ որ քանակութիւն իրաւունք է տալիս մեզ այսպիսի մի եզրակացութիւն անել որ համարեա ինչպէս կանոն կարելի է առաջարկել ի թէ երկու կամ աւելի վանկ ունեցող բառերի մէջ առաջին վանկի ա՛ զրված է զբախանալան հայերէնի կամ ուրիշ բարբառներին է—ի փոխարէն, այդ ա՛—ը արտասանվում է ա՛. օրինակ՝ վարայ (վերայ), փասայ (փետայ), մա՛

ան (մետել), բարան (բերան), և ուրիշ շատ օրինակներ, որոնցից մի քանիսն էլ զեա միջոց կ'ունենայ ներքե յեշելու:

Օսկերէնին յատուկ և նորա կանոնաւ որ երևոյթներից մէկն է այն, որ ա միավանկ բառերի մէջ փոխում է (երբեմն ՛), բայց հէնց որ այդ միավանկ բառը գտնուում է երկվանկ կամ աւելի, կրկին այդ ՛—ի տեղ տեսնուում ենք սկսւմնական ա՛. օրինակ՝ մարդ—գօի. մէրդ, բայց մարդիք. հարս—գօի. հարս, բայց հարսի, հարսնար. մահ—գօի. մահ, բայց մահահից, և այլն: Այդ երևոյթը ճիշդ է նկատել Պատականանցը²⁾, բայց նորա զօկերէն լեզուով բերած յոյվածները սխալներով լինելով, միջոց չ'են տալիս նորան նկատելու, որ այդ ՛ կրկին վերադառնում է ա՛, հէնց որ բառը աւելի վանկեր է ստանում. այնպէս որ նա հոյովում է՝ մարդ—մարդի—մարդաւ—մարդամքոր—քորի—քորար—քորարի և այլն, որ երբեք Ազու լեցող լեզվում չ'էր գանկի: Սկսելու արժան է, որ արևմտեան հայերէնի հետ առ բարբառներից մինի մէջ, այն է՝ Օւլթայից բարբառում, մենք տեսնում ենք նոյն այդ երևոյթը՝ ա—ի ՛ փոխվելը միավանկ բառերի մէջ, ինչպէս որ ցոյց են տալիս հետեւեալ օրինակները՝ հակ—գօի. հօկ—գէյթ. հօկ, մկրատ.—գօի. մկրատ—գէյթ. մկրատ, հայ—գօի. հօյ—գէյթ. հօյ, ծատ—գօի. ծատ—գէյթ. ծոտ, վարդ—գօի. վօրդ—գէյթ. վօրդ, և այլն:

Ծանօթ. 3. Այստեղ ինչպէս և ուրիշ գէպքերում, թէ զօրութեամբ իմացվում լինի թէ զրվում վանկ չ'է կազմում, այսինքն բառը ենթարկում է նոյն կանոնին, ինչպէս միավանկ բառը չ'այսինքն այդ

¹⁾ Այդ ՛ յատկանում է, ինչպէս ցոյց են տալիս բացթիւն օրինակներ, ա՛—ից օրինակ՝ բորձ (բորձ) — բորձի — բորձից, փոր (փոր) — փորի — փորից, ցոյնցոյ ժամ (ժամ) — ժամի — ժամից, և այլն:

²⁾ Источники о диалектах Араб. III, стр. 40.

բ—ին. օրինակ՝ Տօկ խօչը վկոյ այ (այս խաչք վկայ է), բքլարոյ (բարվանարայ) կային:

Ծանօթ. 4. Այս երևոյթը ամենականնաւ որ երևոյթներէն մէկն է զօկերէնի մէջ. այնու ամենայնիս, ինչպէս շատ ուրիշ հաստատ կանոններ, ունի բացառու թիւներ. օրինակ՝ բարբ, վարբ, բառ, բաղ, կաղ, հաղ (խաղ) և այլն:

Բացառու թիւներէն ամենանշաւ որը բացի Աշուտներու թիւան աջ վերջու որու թիւնն է, ուր ա միավանկ բայերի մէջ, փոխում է ՚ի տեղի շ—է. օրինակ՝ նաաւած—նաաւէծ, զրաւած—զըրէծ, զրաւած—զըրէծ, խըւած—խըրէծ, կային: Յոյնացոյ լեզուն այս զեւրում մնում է հաստատ ընդհանուր կանոնին, փոխելով ա—օ (կամ օ). նաաւած, կըրէծ, աըւած, խըւած կային: Աթէ հաւատանք որ Շրօղերը մեծ ճշդութեամբ է հազարաւոր մեղ իւր հաստատ թիւերէն արատասնութիւնը, և կթէ ճշմարիտ որ այդ Ազու լեւի իրայ լեզուն է և ոչ զիս վերիս—պիտի ենթադրենք թէ Ազու լեցոյ բարբառումը այդ միավանկ բայերի Աշուտներու թիւան աջ վերջու որու թիւան ա—ի է փոխվել համեմատաբար նոր երևոյթ է որովհետեւ յիշեալ հաստատ մէջ մենք տեսնում ենք որ Ազու լեցիք անցեալ դարու սկսում էր արատասնում են կրած՝ նաաւած, բաւած: Այժմեան յոյնեցիքն պահել է ուրեմն Ազու լեւի հին լեզուի հետքերը այնպէս, ինչպէս ամեն լեզուի մէջ բարբառները շատ ժամանակ պահում են ընդհանուր ազդեցին լեզուի գանապան յատկութիւնները, որոնք վաղուց կրած լեւելով խորթ են թուում այդ լեզուին: Ազու լեցուն այժմ խորթ է թուում էր որ Յոյնեցին նորա հետ խօսելիս՝ ստում է նաաւած, բաւած, կային:

Ծանօթ. 5. Այս զեւրում է ՚ի տեղի շ, որ յատկանում է ա—ից, իսկ յոյնեցիքնում է (կամ օ) չեն գտնում կրկին սկսեալան ա, երբ որ բացի այդ ձևի վերայ ուրիշ վանկեր են աւելանում օրինակ զըրէծ

(գրած)—զըրէծի—զըրէւում—զըրէւում կային, ցոն. կըրօծ—կըրօծի—կըրօծում—կըրօծում կային: Ինչպէս երևում է, առաջին կանոնը, այսինքն է, վանկ աւելացած ժամանակը, ա վերադառնալով միայն գոյականների համար է, իսկ անկանոնները և շք վերջացած բնորոն. չեն ենթարկում մ'այդ կանոնին, այլ ընդհանրապէս նոյն կանոնն է՝ պահել իրանց է և շ (ն) ձայնու որները՝ զըրէծի (ի տեղի զըրաւծի), նաաւծի (ի տեղի նաաւածի), ցոն. բաւծի (ի տեղի բաւածի), շտարբ (ի տեղի շտարբի), բօծից (ի տեղի բաւծից) կային. մինչպէս գոյական մօրդ մարդի, հօրս—հարսի, կային. կան մի քանի բացառու թիւներ և գոյականներում օրինակ՝ ճրագ—ճրագի, բաց ճրագներ, զըրօկ—զըրակի բաց զըրակներ:

Խօսելով ա—ի փոխումն մերի վերայ չ'է կարելի չը յիշել որ ա փոխում է նոյնպէս ա— (կամ ու), այն էլ այն տեղ ինչտեղ մենք սպասում ենք օ, այսինքն՝ էլի միավանկ բառերի մէջ. օրինակ՝ զալ—զուլ, բան—բուն, թանկ—թանկ, նման—նման, նշան—նշան, ջանք—ջանք, խան—խան, վանք—վանք, և այլն: Օրինակների բազմութիւնը յայց է, սակայն որ այս երևոյթը յատուկ է ընդհանրապէս այն բառերին, որոնք իրանց վերջումը ա—ից յետոյ ունին ա¹⁾: ա—ի ա— փոխվելը այս զեւրում, ինչպէս երևում է, շ—ի միջոցով է կերպ այսինքն՝ առաջ, ընդհանուր կանոնին համեմատ, ա փոխվել է օ, իսկ յետոյ այդ օ փոխվել է ա²⁾: Այդ երևում է նորանից որ, օրինակ, ջան բառը այժմ Ազու լեցիք արատասնում են ջան, մինչպէս Շրօղերի բերած հաստատում կարգում ենք ջան: Աթէ, ենթադրենք էլ թէ Շրօղերը սխալ է հազարիկ մեղ այդ բառի արատասնութիւնը, այնու ամենայնիս Յոյնացոյ լեզուն ներկայացնում է մեղ հաստատ ապացոյց: Մենք տեսնելով թէ, ինչ ճշդութեամբ և հաստատու-

1) Երևի նոյն այդ ա և ազգում է—ի ա— փոխվելու համար ա—օն—օնաւ (կամ օ), նոյնը և Առաջինընթում ճին dicant = dicant
2) Տես ներքև § 5. n (շ)—ի ա— փոխվելը:

Թեամբ ցոյնեցիրէնր պահարանում է գօկերէն լեզուի այն բնագ-
 ֆանուր օրէնքը, որով ա միաբանի բասերում փոխվում է օ.
 ներկայ գէպքումն էլ նա մնում է այդ կանոնին հաստատ,
 այնպէս որ վանք, թանգ, շանք և այլն Աղու լեցիք ասում են
 վանք, թանգ, շանք, իսկ ձոյնեցիք՝ վճեք, թճեք, չճեք: Բայց
 այս գէպքում ցոյնեցիրէնն էլ զիտ, արպէն ա — ի ա — փոխ-
 վելը օրինակ. ջուն, նմուն, նշուն, դու, և այլն: Չէ՛ թան-
 ցոյ բարբառում, ինչպէս կրնում է, նոյնպէս մնում է օ. օրի-
 նակ՝ ասնձ — անձ և ոչ ասունձ ինչպէս է լազու լեցոյ բարբ:

Չառեթ. 6. Այս անգամ վանկեր աւելացած ժամանակը սկզբնա-
 կան և երբեմն վերադառնում է, երբեմն ոչ. օրինակ՝ վանք — վանքի —
 վանքար, բան — բանի — բանար, բայց՝ նշան — նշաններ (թէ և նշանի),
 նման — նմաններ (թէ և նմանի):

Այլ կըջապէս ա կրբնն, շեշտ չ ու նենայոյ կամ կորցնելով
 շեշտը, կորչում է կամ փոխվում է կիսաձայն ռ. օրինակ՝ հար-
 սանիք — գօի. հրսանիք, հարսանիքի — գօի. հրսանիքի՝ ձա-
 նապարհ — գօի. ձննսփա, և այլն:

§ 2. է: Այս ձայնաւորն էլ է ենթարկված գանազան փո-
 փոխումներին: Չօկերէնում՝ քառի ակօքում մենք տեսնում
 ենք ա այնտեղ, ինչտեղ գրականական լեզու ու մ և ուրիշ բար-
 բառներում տեսնում ենք է. օրինակ՝ երկու — գօի. արկու, է-
 կել — գօի. ակալ, երազ — գօի. արազ, երկաթ — գօի. արկաթ,
 և այլն: Այլպիսի փոփոխում տեսնում ենք և բնագֆանուր
 հայերէնում և ուրիշ բարբառներում՝ երազ — արազ, Ա-
 բասի — Աբաբա, Էղբայր — աղպար կամ աղպեր, և այլն. հա-
 մեն Ուու. одинъ — единъ, олень — олень, և այլն: —

է — ի տեղ տեսնում ենք ա յոգնակի Ուղղականում,
 ուր՝ կթէ բառը միաբանի է ¹⁾ ի տեղի էք վերջաւորու -

1) Տե. Գ. III. § 19. 1.

Թեան գնվում է աք՝ սար — ար (սարեր), քար — ար, և այլն.
 բայց վանի աւելացած ժամանակը վերադառնում է է, այն-
 պէս որ՝ սար — ար, սար — եր — ի, սար — եր — ից, և այլն:
 Բանը այն է որ հայերէնում յոգնակի էք վերջաւորու թիւնը
 յառաջացել է Հին հայերէնի էաք վերջաւորու թիւնից կրճատ-
 վելով այնպէս, ինչպէս և ուրիշ գէպքերում, օրինակ՝ սի-
 բեաց — սիրեց, մեռեալ — մեռել ¹⁾: Յայտնի է Հին հայերէնի
 կանոնը, որով էա մնում է հաստատ, կթէ այդ էա բառի վեր-
 ջին վանկումն է գանվում և այդ վանկից յետոյ բառը էլ
 վանի չ ունի, իսկ Հինց որ վանի է աւելանում, այդ էա կրճատ-
 վում է է՝ սենեակ — սենեկի, սիրեաց — սիրեցի: Այլպէս
 կարելի է մեկնել և գօկերէնում յիշեալ գէպքում՝ վանի
 աւելացած ժամանակը՝ է — ի վերադառնալը ա — ի տեղ օրի-
 նակ, ասայինք՝ սարաք բայց սար — էք — ի, քարաք, քար —
 էք — ի: Նոր հայերէնը ցոյց է ապիս մեզ որ Հին էա, ասանց
 սպասելու որ վանի աւելանայ, փոխվում է է ²⁾, ինչպէս ցոյց
 են ապիս վերե բերած օրինակները. իսկ գօկերէնը արդեօք
 այդ արպէն պատրաստ է է փոխում ա մի ասանձին համակ-
 բու թիւն ու նենայով գէպի այդ ձայնաւոր, թէ Հինց այդ
 պատճառով Հին էա երկձայնը կրճատելով՝ նախապատկով
 պահում է ա չնչինը — վերջը մենք Հին էա և նորանից յա-
 սաջացած նոր հայերէնի է — ի տեղ տեսնում ենք ա ինչպէս
 յիշեալ գէպքում, նոյնպէս և շատ ուրիշ տեղերում. օրինակ՝
 իւրեանց — նոր հայ. իրենց — գօի. իւրաց (թէ և գրականա-
 կան լեզու ու մն էլ գործածական է իւրանց). Անցեալ Անգու -

1) Այլպիսի կրճատման ենթարկվում է աղանդների էաք վերջաւորու թիւնը, որի
 տեղ մտղապա կան լեզուում գործ է ածվում էնք, օրինակ՝ Գալստեց, Ալեքեանց, և այլն:
 2) Այդ փոփոխումը երբեք շատ Հին ժամանակներից է սկսել, որովհետեւ էք վերջաւոր-
 ւում թիւնը պատահում է, զի և գրաբառի տիրապետութեան ժամանակ:

նկուլթեանն էալ վերջաւորութիւնը, որ այժմեան զրականա-
կան լեզուում գտանել է ելլ զօր. երկու կամ աւելի վանկ ունե-
ցող բայերի մէջ փոխվում է ալ (կամ ալ), օր. խաւհալլ զլ-
րահալ (կարացել), կոահալ (կոացել), և այլն. Առջնակէս
Հրամայական կանակի էա վերջաւորութիւնը գտնուում է,
ա էլի երկու կամ աւելի վանկ ունեցող բայերի մէջ. օրինակ՝
պահէա—զօր. պահա, ողորմէա—զօր. ողորմա, լուսաւորեա
—զօր. լուսաւորա. փակեա—զօր. փակա, և այլն: Եսկ ճեա-
վանկ բայերի Վնագունելութիւնը և Հրամայականը փոխում
են էա—է, օրինակ՝ զրեալ—զրել, զրեալ—զրել, ջրեալ—
ջրել. Հրամայականի այդ է հնչուներ ինչպէս զրականական
լեզուում, այնպէս և զօրկրկնում՝ նշանակում ենք է տասնով
զրէ, զլրէ, ջրէ, և այլն:—

Ե—ի ա փոխվելու երևոյթի ն պիտի աւելացնենք և այն՝
որ, ինչպէս ցոյց են տալիս բազմաթիւ օրինակներ, երկու կամ
աւելի վանկ ունեցող բառերի մէջ, առաջին վանկում գտնվող է
շատ ժամանակ փոխվում է ա, որը, ինչպէս արդէն վերև նկա-
տել ենք (§ 1), արտասանվում է ա. օրինակ՝ վերայ—զօր. վա-
րայ, փեայ—փասայ, մեռել—մառայ, ձեռքից—ձարքից, զի-
շերով—քշարայ (այսինքն աստօտեան), բերել կմ—բա-
րայլ րմ, հերու—հարվի, ախար—առահայլ սյ, զեօին—զա-
տին, բերան—բարան, քեռի—քառի, և այլն: Եւայց այդ է—ից
փոխված ա արտասանվում է երբեմն և ա. երազ—արազ,
եկէք—ակիք, եղբայր—աղպար, բայց՝ երկու—արկու և այլն:

Ծանօթ. 1. Հարկաւոր է նկատել որ այս դեպքում, այսինքն՝ եթէ
բառը երկու կամ աւելի վանկ ունի և առաջին վանկումը կայ է, ցղնե-
ցերէնը այդ է էլ փոխում ա (ա) այլ պահում է այդ ձայնաւորը. օրի-
նակ՝ փեայ—աբուլ. փասայ—ցղն. փեայ, քեռի—ազ. քառի—ցղն.
քեռի, կերել—ազ. կարայլ—ցղն. կերալ, և այլն. Եթէ Երգերը սկալ
էէ հաղորդում, ուրեմն մենք տեսնում ենք որ դեռ անցեալ դարու

սկսում ազուրկիք գործ են ածում կզած փեայ¹⁾ և ոչ փասայ, այ-
սինքն՝ այն ձևը, որ այժմ գործածական է ցղնեցոյ լեզուում:

Ե—ի ամենայլսաւոր և տարածված փոխվումը՝ նորա
է փոխվին է, —մի երևոյթ, որ շատ մտախոյանում է Ազու-
րացոյ բարբառը Տփլիսեցոյ բարբառին, որը Հայոց բար-
բառներին մէջ յայտնի է իւր նպաստովն եթէ, իրաւունք արվի
մեզ այդպէս անուանել է—ի յաճախ գործածվելը է—ի
տեղ. է փոխվում է է համարեա բոլոր ճեպանի բառերում,
եթէ միայն այդ է յատճացել էէ մի որ և իցէ կրճատու մից
կամ փոխփոխու մից, զոր օրինակ. մեծ—զօր. միծ, ևս—իս, կզ
(կամ կզն) իզնը, զեա—զիտ, վեր—վեր, բեր—բեր, կեր—
կեր, զրել—զլրել, բայց՝ զրել—զրեալ—զլրել և ուրիշ շատ
օրինակներ:

Ծանօթ. 2. Այս կանոնից բացառութիւն են կազմում բառ մեծի մա-
սին այն միավանկ բառերը, որոնք է—ից յետոյ ունին բ, ա, զ մի որ և
իցէ բազմայն. օրինակ՝ վերջ (և ոչ վերջ), ձերք (և ոչ ձիրք), բերք
(և ոչ բիրք), երգ, բեանք, ձեղք, մեղք, և այլն:

Ե—ի տեղ միշտ տեսնում ենք է բայի այն ձևերում, որոնք
զրականական լեզուում և ուրիշ բարբառներում գործ են
ածում է, օրինակ՝ Մտորացատական կանակում՝ տեսնում,
զրեմ, բերեմ, տանում—զօր. տիանն, զլրեմ, բիրեմ, տանն,
տիանն, զլրն, և այլն. Աներևոյթ կզ. տեսնել—զօր. տիանն,
բերել—բիրել, և այլն:

Եւ շալ պակասելը կամ թուլանալը նոյն հետեանքը ու-
նի է—ի համար, ինչ որ ա—ի համար տեսանք, այսինքն՝
սա էլ ա—ի նման կամ կորչում է կամ փոխվում է կիսաձայն

¹⁾ Տես վերև բերած Երգերի համարը:

բ. օրինակ՝ երկաթ—բրնձ (առաջին է դասել է ը, իսկ երկ-
րորդը կորել է), եմ—լամ, երկկ—յրակէ (ցղնեց. բրկէ), և այլն:

Բառի սկզբումը է, եթէ, այս փոփոխումներն ոչ մինն
չէ ենթարկվում, արտասանվում է է. եղած—էրած, էլած—
էլած, եօթ—էխտ, եկայ—էկամ (ցղն.), էրկու—էրկու
(ցղն.), և այլն:

Բացառութիւն՝ երկինք, երկիր, երկիւղ, և այլն: Աոյնպէս
բառի վերջում ինչպէս ընդհանուր հայերէնում, այնպէս էլ
զօկերէնում է անդ չունի. այդ է պատճառը որ զրեւ կրճատ-
վում է զրէ, իսկ մեռեալ—մեռէր:

§ 3. է: Այս տառը լինում է սկզբնական և փոփոխում-
ներն յայտաջայած: Թողնելով միւս զեւթերը, որոնք շատ
քիչ են և աննշան մենք կը խօսենք միայն մէկ փոփոխման
վերայ: Յայտնի է որ հայ բարբառներն շատերը աչ փո-
խում են է (համ. Ֆրանս. ai=e, նոր յունար. a=e). օրի-
նակ՝ հայր—հէր, մայր—մէր, աչ—էզ, և այլն: Այդ փոփո-
խումը կամայ կամայ մանում է նոյնպէս գրականական և
հասարակութեան լուսաւոր դասի խօսակցական լեզուի մէջ,
օրինակ՝ փայտէ կամ փէտէ, երկաթէ, աղէն (բայց՝ աղաց),
առարկէք, վրէն (առարկայք, վրայն), և այլն: Կնձ թուում է
թէ կը դաջ ժամանակ, երբ հայերէն լեզուի արեւելեան
ճիւղն զրականական լեզուի մէջ աչ—ի գործածելը է—ի փո-
խարէն կը համարվի հնամուտ թիւն¹⁾: — Այդ երեւոյթը,
ինչպէս տեսնում ենք, նոր լեզուի է յատուկ՝ նոր հայերէնին,
նոր յունարէնին, Ֆրանսերէնին, և այլն. բառիներէնում էլ,
օրինակ, 1 հոլովադասութեան արական հոլովի ae, որը ար-

1) Անշուշտ բանի դէպք հնոթիւնն զմանք այնքան պարզ պիտի տեսնենք e=ai, որոչ-
հետեւ e սկզբնական ձայնաւոր չ'է. սկզբնական ձայնաւորներն են a, i, u. որոնցից կազմ
վել են a+i=e, a+u=0.

տասանվում է ճ, յատաջայել է ai—ից, ուրեմն ai—ae=e:
Բայց զօկերէնը այս զեւթը մի նշանաւոր բացառութիւն
է ներկայացնում: Թէև այդ բարբառը իւր քերականական
յատկութիւններով պատկանում է հայոց լեզուի արեւելեան
ճիւղին, այնուամենայնիւ Ֆօնետիկական այս երեւոյթը զօ-
կերէնի մէջ՝ յատուկ է ընդհանրապէս արեւմտեան բարբառ-
ներին: Աւրեմն ինչ անց որ գրականական լեզուում և բար-
բառներում տեսնում ենք է յատաջայած աչ—ից, այն անց
զօկերէնում մենք գտնում ենք աչ. օրին. հէր—ազուր. հայր,
մէր—մայր, էծ—այծ, աէր—ապր¹⁾, և այլն:

Ծանօթ. 1. Բացառութիւն և այն էլ բոլորովին հակառակ երե-
ւոյթն, ներկայացնում է աչէ—ազ. էէէ²⁾. Նոյնպէս էւր—զօկ. Ֆէր, որ
զանազանվում է Ֆէր բառից նորանով որ երբէր չ'է գտնում մ'Ֆէր, մինչ-
դեռ Ֆէր, համեմատ վերև յիշած կանոնին (է—ի մասին միավանկ բա-
ռիւրի մէջ), փոփոխվում է Ֆէր. Տէր բառը թէև Արդականում ազուր
բարբառը պահում է աւր, բայց Սեռակ. փոխում է աէրուծ (տիրուծ).

Հին աչ—ից յատաջայած գրականական և բարբառային
է զօկերէնը շատ ժամանակ փոխում է ա, օրինակ՝ էլ—ալ,
էս—աս, էր—ար³⁾: Այսակ յի թէ, պատաստ է է փոխ-
վել ա, այլ աչ—ի մէջ յ կորել է և մնացել է միայն ա, ինչ-
պէս նոյն իսկ ընդհ. հայերէնում աչէ բառից կազմվել է ա-
զուրիցի (այ = ա): Յղնեցոց բարբառը լաւ ապացոյց է մեր

1) Տէր բառը յատաջայել է՝ աի + պր.
2) Այս բառը նոյնպէս գործնական նմանութիւն է ներկայացնում մ'Չէթ. բարբ. հեռ
որ աչէն նոյնպէս փոփոխել է էզէ: Աչէն բառից յատաջայած Աչէ—էս բառը—զօկ
Բէթ—էս, Ազուրիցի—բզրուցի:
3) Բացածայն տառերը ևս յարմար եմ համարում գրել այնպէս ինչպէս պահան-
ջում է զօկերէնի արտասանութիւնը, թէև շատ անգամ դա զուր և գաղտ հակառակ
հայերէնում ուղղագրութեան, ինչպէս՝ աէրուծ՝ ի անգի տէրուծ (տիրուծ), աւս—ի
անգի՝ ազ (էզ) և այլն.

խօսքին. նա ներկայացնում է մեզ ոչ միայն այն տեղ ինչ տեղ Ազուլեցոյ լեզուումն էլ է ա, այլ և այնտեղ ուր Ազուլեցոյ լեզուն ներկայացնում է ա, այնպէս որ ցոնեցերէնը այլ յատաճացած զբախանան և բարբասային է—ի տեղ միշտ ներկայացնում է ա. օրինակ՝ էծ—ազ. այծ—ցղն. ած, տէր—ազ. ապր—ցղն. աւր, մէր—ազ. մայր—ցղն. մար, հէր—ազ. հայր—ցղն. հար, էս—ազ. և ջղ. աս, էղ, էն—ազ. և ջղ. աս, ան, և այլն:

Չածեղ. 2. Այս կարգին պատկանում է և էական բայի (եմ) Սահ. եղ. ներկ. ժամ. 3 գեմբը՝ է, որը զօկերէնում ինչպէս և ուրիշ շատ բարբասներում (Աարբաղց., Արեանց., և այլն) փոխվում է ա (արտաս. ա): Այդ ձևը՝ ա զբեր անկասկած աւելի ուղիղ է. բան թէ ա, որովհետեւ, ինչպէս յայտնի է, Հնդկա-Աւրոպական լեզուներից շատերում բայի 3 գեմբը վերջանում է Վ, որը հայոց լեզվում է ջ. 2) իսկ ինչ վերաբերում է յ—ի միավանկ բառերում արտասանելուն, դորա գեմ կարելի է բերել բացատրվուն՝ յ միանվակ բայերի վերջում չէ արտասանվում, զորօրինակ՝ կայ, սայ, գնայ, և այլն:

§ 4. է: Աւրեմն, ինչպէս տեսնուք, ա—ից յատաճացած է զօկերէնում ա և ա: Այդ երե սյթեր մենք նկատումք ենք և է—ի վերաբերեալ, աստեղ որ այդ է երբեմն ոչ այլ ինչ է եթէ ոչ նոյն է—ի կերպարանափոխումը. Ազուլեցիք ասում են՝ սայրամ բմ—սէրում եմ, ուր է—ազ. ա. համեմատիք դոյսական՝ սէր, ուրեմն՝ ի այ է: Աւրիշ օրինակներ՝ սէրուն—ազ. սարուն, մէրք—մայրք, մէս—մայս, սէրս—սարս, մէրուք—մայրուք, մէջին, մաջին, հերէք—հրաք, հնկ—հանդ, մանկ—մտակ, և այլն:

Չածեղ. 1. Ազուլեցոյ լեզուում ա և ա, ինչպէս տեսնուք, յատաճացած է երկու կերպով. մէկը մենք տեսնում ենք ուղղակի է—ի փոխա-

2) է = յ բայի բայի 3 գեմբից համեմ. նոյնպէս pater—հայր, mater—մայր և այլն:

րէն, ուրեմն բառ մեծի մասին նման հին հայերէնին, միւսը է—ի փոխարէն: Հարկաւ որ է նկատել, որ Յդնեցոյ լեզուն պարզ կերպով որոշում է Ազուլեցոյ այդ երկու կերպ յատաճացած ա և ա. ասաջին զեպ. բում՝ այսինքն երբ որ ազուլ. ա—է (այ), Յդնեց. լեզուում մենք տեսնում ենք ա (կամ ա). օրինակ՝ փէս (փշտ)—ազ. փշտ—ցղ. փտտ, մէր (մար)—ազ. մար—ցղն. մար, էծ (այծ)—ազ. այծ—ցղն. ած. է—ից (այ) յատաճացած Ազուլեցոյ ա խօ մնում է ու մնում ցղնեցերէնում էլ ա. էս (այս)—ազ. և ցղն. աս, էտ (այդ)—ազ. և ցղն. ատ, էն (այն)—ազ. և ցղ. ան, և այլն: Արկորոյ զեպում, այսինքն՝ երբ որ Ազուլեցոյ ա կամ ա յատաճացել է է—ից, Յդնեցոյ լեզուն, կարծես հետեւելով նոր հայերէնի յատկութեանը, այդ (ազուլ.) ա (կամ ա) փոխում է է, այնպէս որ՝ ազուլ. մայր (մար)—ցղն. մէրք, ազուլ. բայնթմ—ցղն. քէնթմ, կուշա (կաշ) —ցղն. կաշի, սղաշնծ (սղշնծ)—ցղն. սղշնծ, հրաք (հրէք)—ցղն. հրէք, մտակ (մտիկ)—ցղն. մտէկ, կնակ (կնկ)—ցղն. կնկ, և այլն: Բացատրվուն կապում է բացաս. մասնիկը զ—ազ. նա և ցղն. նա. Աւրեմն է—ից յատաճացած ազուլ. ա ցղնեցերէնում փոխվում է բայի է նոյնպէս է. օրինակ՝ մէս—ազ. մայս, ցղն. մէս և մէս, մէս—ազ. մայս—ցղն. մէս, և այլն:

Չածեղ. 2. նա (մի) բացատրական մասնիկը, որը գործ է ածվում Հրամայական եղանակի համար (արդեական), գնվում է միշտ բայից յետոյ, և ինչպէս էական բայի ներկայ ժաման. երբոր զեմբը (է—այ) արտասանվում է, այնպէս որ կարծես մի բառ է կապում բայի հետ և որովհետեւ Հրամայական եղանակը այդ զեպում, այսինքն՝ արդեականում, վերջանում է է, ուրեմն ա՝ նա—ի մէջ՝ արտասանվում է ա համեմատ այն կանոնին, որով ա—է, է, է ունեցող վանկերից յետոյ արտասանվում է ա (§ 1). օրինակ՝ բիրի մա, նահի մա, և այլն: Այս մասնիկի մասին կր խօսենք զետ. քերականութեան մէջ:

է—ի ուրիշ փոփոխումները մասին ա (կամ ա), է (է), ու, ոյ, կարելի է դատել հետեւեալ օրինակներից. Ննծ—ազ. անծ, էմ—ամ (էմ), էրմ Նն—էրման, Ննչ—անչ, մէն—մոն, ցղն. կր լինի, ինծ, իմ, էման, ինչ, մուն:

է զօկերէնում միանալով —ի հետ սայիս է մի այնպիսի հնչիւն, որը չ'է գտնվում զբախանալան լեզուում և ու-

րենն չ'է արտայայտուած Հայոց այբուբէնի ոչ մի տառով և ոչ մի երկձայնով, այլ Հնչիւնը Համապատասխանուած է Հայկական իւր, բայց արտասանուած է ինչպէս Ֆրանսերէն և, մինչդեռ զրականական և ուրիշ բարբառների իւրտասանուած է ինչպէս սուսերէն 10 (ju):

Օտանել. 3. Բացասութիւն կազմուած են Քնն վերջացած բառերը, որոնց մէջ իւրտասանուած է ինչպէս գրականականում: Բացասութիւն է կազմուած նոյնպէս Քնն բառը, որը արտասանուած է զօկերէնում էլ այնպէս ինչպէս և գրականականում: Յղնեցիքէնում պատահուած է երբեմն Քնն վերջաւորութիւնն էլ այնպէս արտասանել ինչպէս իւրիշ գէպերում, այսինքն Ֆր. և. օրինակ՝ Յարն-Քնն, ինչպէս գրաբառ խօսք, արտասանուած են ինչպէս գրականականում, բայց զորս նուազականը արտասանուած են (նոյնպէս և Ազուլեյիք) Յարն-Քնն, Հարն-Քնն, և այլն:

Այլ վերջապէս Հարկաւոր է նկատել, որ զօկերէնը սիրում է զրականական կամ ուրիշ բարբառների իւր փոխել իւր թղթութիւն, ըղիթթիւն¹⁾, ցղն, կյղթթիւն (զողութիւն), փոթթիւն, ևն. Աւելացնել Հարկաւոր է միայն այն, որ այդ փոփոխումը (թիւն—թիւն) կապ ունի բառի շեշտի հետ՝ Քնն վերջաւորութիւնը ունի շեշտը միշտ իւր վերայ, փոփոխելով Քնն կորցնում է և շեշտը: Աւելից պէտքերում էլ սակաւ չ'է իւր ի փոփոխելը, օրինակ՝ մըթիւն—ազուլեց. մըթիւն (ցղն, մըթիւն), իւրան—ազ. յըրան (և իւրան), իւրանց—իւրաց (իւրանց), ցղն, իւրան, իւրանց, և այլն: Յղնեցիքէնը կարծես աւելի հակուած ունի գէպի իւր, այնպէս որ նա մինչև անգամ ի փոխում է իւր լեզու—ազ. լեզու—ցղն. լեզու, կարմիր—ազ. կարմիր—ցղն. կարմիր, և այլն. իւր—իւր այդ անհաստատ արտասանութիւնը, այսինքն՝ աստանումը և և ի մէջ մենք

1) ըղիթթիւն—աղեկութիւն (լատ.թիւն):

անանում ենք նոյն իսկ զրականական լեզուում և ուրիշ բարբառներում իւր—իւր, իւրանց—իւրանց, կկրակի—կկրակի, մ'իւրուք—մ'իւրուք, և այլն: Համաձայն. բառ. maximus և maximum, optimus և optimus և այլն. իւր—իւր փոփոխելը աւելի յատուկ է Արեւանցոց բարբառին՝ ձիւն—ձիւն, արիւն—արիւն:

§ 5. * (օ): Ամեն մի Հայերէն կարգալ իմացողի յայտնի է, որ այս ձայնաւորը արտասանուած է բառի սկզբում ինչպէս վօ, իսկ բոլոր միւս դեպքերում ինչպէս օ: Աստղին արտասանութիւնը անհասկած չ'է կարող լինիլ սկզբնական արտասանութիւն՝ այբբէնարանը ներկայացնում է մեզ Հնչիւններ և ոչ վանկեր, իսկ վօ—վանկ է. բացի զորանից, եթէ զիմենք Հայոց բարբառներին, կը անենք որ շատերը նոյնից նոյն իսկ բառի սկզբում * արտասանում են ինչպէս օ, այդ բարբառների թիւումը մենք գտնում ենք և զօկերէնը. Չօկերը արտասանում են օք (օր), օլեզար (ցղ), օսկի (ցղ), և այլն: Անչից է յատաճացել օ(ո)—իւր այդ արտասանութիւնը բառի սկզբում, որից ազատ չ'են այն բարբառներն էլ, որոնք սովորաբար արտասանում են այդ * ինչպէս օ բառի սկզբում: օրինակ նոյն զօկերէնը, որ արտասանում է օք ի տեղի *չ, արտասանում է *րթի ի տեղի օրթի: Այդ երևոյթը, այսինքն *—ի օ արտասանելը բառի սկզբում, որը փոքր ի շատ, ընդհանուր է երևում Հայոց լեզուի համար, ապացուցանում է, որ Հայերէնը և զլիսա որսակէս այն բարբառը, որից յատաճացած է ընդհանուր զրականական լեզուն, չ'է սիրում արտասանել այդ ձայնաւորը բառի սկզբում մինակ, այլ արտասանում է լ—ի օգնութեամբ, ուրեմն ճիշդ այնպէս, ինչպէս սուսերէնում՝ вострый ի տեղի острий, воешь ի տեղի оешь և այլն: Արեւի լեզուի հէնց այդ յատուկութիւնն է, որ յատաճացել է այդ ձայնաւորի վօ արտասանութիւնը

նոյն խակ այբբէնարանին մէջ և ոչ թէ այդպէս անուանեց նորան Հայոց տասերի տեղոցոց Մեքոպը, որը զբիւլ է այդ տասը այբբէնարանի նոյն տեղում, ուր գալիս է և յունարէն օ: Աթէ Համեմատելու լինենք այդ երկու լեզուի այբուբենի կարգաւորութիւնը, մենք կը տեսնենք, որ ինչ տեղ որ գալիս է Յունաց օ այնտեղ Հայոց այբուբենում գրված է մի ուրիշ օ հնչիւն, որը գրվում է ինչպէս և բողոքական օ, բայց Հայոց այդ օ Մեքոպական տաս չէ և ուրեմն յունարէնից առված չէ թէև պատահմամբ իւր տեղովը Համապատասխանում է Յունական օ—ին. Հայոց օ XI գարում մտած տաս է, նորանով նշանակվում է ա— երկնայնից յատաճացած օ հնչիւնը՝ հաււ=հօր, մաււ=մօր, և այլն, նոյնպէս և բողոքական բասերի օ:

Ծանօթ. 1. Արտճեան այժմ օ իւր արտասանութեամբ չէ զանազանում ա—ից բայի բառի սկզբից, ուր ա, ինչպէս ասայինք, արտասանվում է վէ, այն էլ ոչ ամեն տեղ (գրականապէս միշտ), ուրեմն թող ընթերցողին խորթ չը թուի այդ տասի յաճախ պատահելը մեր զօկերէնի համար բերած օրինակների մէջ. ի հարկէ մենք կը գրենք ա այն տեղ ուր ամեն հայերէն խնայող սովոր է տեսնել ա և արտասանել այնպէս ինչպէս հրամայում է լեզուի օրէնքը. բայց մենք կը գրենք օ ի տեղին ա) բառի սկզբում, եթէ ա հարկաւոր է արտասանել ինչպէս օ, 2) ամեն փոփոխութիւններից յատաճացած օ հնչիւնը մենք կը նշանակենք օ տառով. օրինակ՝ հօրք բառից յատաճացած հօրք մենք գրում ենք օ:

Ծանօթ. 2. Բայի իւր բուն արտասանութենից օ (օ) ունի զօկերէնում նոյնպէս մի ուրիշ արտասանութիւն, որը համապատասխանում է լատ. կամ գերմ. օ, որը մենք կը նշանակենք օ:

Ինչ փերսերում է ա(օ)—ի փոփոխումներին, մենք արդէն զիտենք, որ միափանկ բասերում ա—ից յատաճացած օ կրուկին զառնում է ա, երբ որ այդ մի և նոյն բառը երկու կամ աւելի փանկ է ստանում օրինակ՝ մօրց—տեղակ, մաւրցի, և ն:

Այդ կանոնին, կարծես արտաքին նմանութեան պատճառով, հետեւում են երբեմն այնպիսի միափանկ բասեր, որոնց մէջ օ ա—ից չէ փոխված այլ սկզբնական է, օրինակ՝ խօսք—խօսքից, ծով—ծաւի, ծաւից, և այլն: Այդ տեսակ օրինակները թուում կարելի է յիշել և այն միափանկ բասերը, որոնց սկզբնական օ հնչիւնը թէև զօկերէնում փոխվում է ա, բայց այնուամենայնիւ փանկ աւելացած ժամանակը մենք այդ օ—ի տեղ տեսնում ենք ա. օրինակ՝ հաւ—աղ, հաւ—ա, բայց՝ հաւ—աւ, փաւ—աղ, փաւ—հ—բայց փաւ—ից, աւ—աւ—բայց՝ աւնար, և այլն: Յոյնեցիներէնում այդ զեւրքում մնում է օ, այսինքն փանկ աւելացած ժամանակը օ—ից յատաճացած ա—կրկին գառնում է օ, օրինակ՝ հաւ—ցոյն, հաւ—բայց՝ հաւ—աւ, փաւ—փաւ—բայց փաւ—ի. ա (օ) —ի ա փոխվելը տեսնում ենք և ուրիշ զեւրքերում՝ գարծիլ—աղ, գարծիլ (ձեռագործութիւն), այսքր—ասար—ասարի—ասարաց, նոյնպէս անունների Վործիական հոլովում ա՛վ փերճաւորութեան տեղ զօկերէնում տեսնում ենք միշտ ա— (բայցի միափանկ անուններից, որոնց համար մնում է ա՛վ փերճաւորութիւնը). օրինակ՝ զինա՛ւ—աղ, զինաւ—, մարգա՛ւ—մարգաւ—, պատկերա՛ւ—պատկերաւ—, և այլն, բայց՝ ջրով, թղթով, և այլն: ա (օ) բառակնին յաճախ փոխվում է նոյնպէս է՝ փորձել—փերձիլ, ջրի—ջերի¹⁾, հողի—շեղի, ոչխար—էխար, և ն. բայց յոյնեցիներ պաււում է օ՝ ձերի, շիշար, փերձիլ, և այլն: ա (օ) ամենից յաճախ փոխվում է ա— և այն էլ բառակնին կանոնաւոր կերպով, կանոնաւոր ենք ասում, որովհետեւ փոքր ՚ի շատ հաստատ կարելի է տեսիլ, որ միափանկ բասերի մէջ ա(օ) փոխվում է ա—²⁾, օրինակ՝ հաւ—հաւ—ա, աւ—աւ—ա,

1) Համ. Ծեղի. ջերի:
2) Հայկաօր է. նկատել որ այստեղ կրկին տեսնում ենք նմանութիւն Ազուլեցոյ և

փար—փար, փող—փող, ճնող—ճնող, դող—դող, գրող—գրող
 —գլխող, սվ—սվ, ոչ—ոչ, և այլն: Աւրեմն այս կրթող
 գեղքն է, ուր միաժանկ բառերի համար կարելի է փոքր ՚ի
 շատ է ընդհանուր օրէնք դուրս բերել: Ասն ՚ի հարկի այս-
 տեղ էլ բացառութիւններ, բայց դոքս այնքան բազմութիւ-
 չէն որ կարողանան արդիւք լինել յեշտայ կանոնաւ որու-
 թեանք: Այդ բացառութիւններէ կր յիշենք՝ ոչ (դերանուն
 և շագրակ) — զօի, օր (այն էլ Անտականք՝ ուրչ, ուրիշ հորով-
 ներք՝ ուրից, ուրար, նոյնպէս կրկնաձ ժամանակը՝ որն որ —
 զօի, ուրն օր), օր — զօի, օր, և այլն: Բայց նկատելու արժան է
 այն երևոյթը, որ զօիերէնք, փոխելով միաժանկ բառերի մէջ
 «(օ)» — ու, ընդհակառակն էլ է անում, այսինքն՝ Քա-
 ռէրն ու փոխում է «(օ)» օրինակ՝ կոսն (կուս) — կոսն, սոսա
 — սոսա, ուրիշ օրինակներ կր տեսանք ներքի: Նոյնպէս փոքր
 ՚ի շատէ հաստատ, իրրե կանոնաւ որ երևոյթ, կարելի է ա-
 սել որ ու դրականական ուր, սոս և ու վերջաւ որու թիւնների
 մէջ զօիերէնում փոխվում է ու (ոս, ոս, ուլ). ձիւս որ —
 զօի, ձիւսուր, գլխաւ որ — գլխահաւ (ցոյն, կլխաւ ուր), մե-
 ծաւ որ — մծահաւ, ալի որ — հրահաւ, արիւնտա — արի-
 նուա, թանաքա — թրնակուա, հտա — հտուա, մեղրա
 — մեղրուա, ճնող — ճնող, գրող — գլխող, նստող — նստող,
 և այլն: Բացառութիւն կազմում է Քառասոր բառ, որը զօ-
 կերէնում էլ վերջանում է ուր՝ թարաւ ուր¹⁾: Այն վերաբում է
 ու վերջաւ որութեանը դա էլ է փոխվում զօիերէնում ուս:

Չէ յիշողայ բարբառների մէջ այդ վերջնում նոյնպէս միաժանկ բառերի մէջ ու փո-
 փում է ու (կամ ու), օրինակներ՝ հոր — աղ, հոր — գեղ, հոս — ձոր — աղ, ձոր — գեղ, ձոր
 ձոր, գող — աղ, գող — գեղ, գող — ձոր — աղ, ձոր — գեղ, ձոր — աղ, և այլն:

1) Արեւում է, որ այդ բառը մտել է և մնացել զօիերէնի մէջ ինչպէս գրականական
 բառ, որովհետեւ ք նոյնպէս չէ արտասանվում զօիերէնի ք — ի համեմատ (դ), այլ այն-
 պէս ինչպէս ուրիշ շատ բարբառներում (ք)՝ թախար, նոյնպէս զօիերէն չէ:

օրին. Մարկոս — Մարկոս, Փիլիպոս — Փիլիպոս, բայց
 այդ ու — ի ու գտնալը յատուկ է շատ ուրիշ հայ բար-
 բառներին, ուրեմն զբաղանական լեզուն պահում է յունա-
 կան վերջաւ որութիւնը (os), իսկ բարբառները — բառինա-
 կանը (us¹⁾):

Նշանակ. 3. Միաժանկ բառերի մէջ «(օ)» — ի ու գտնալն է, որ եր-
 բեմն միաժանկ բառերի մէջ ու — ի շ փոխվելու տեղ, ինչպէս պահան-
 ջում է, զօիերէնի յատուկութիւնը, մենք տեսնում ենք Ազուրեցոյ լե-
 զում ու ու: Այդ երեւոյթը մենք մեկնել ենք իւր տեղում (տես § 1):

«(օ)» — ի ու փոխվելու ուրիշ օրինակներ՝ մէր — զօիերէն
 էլ՝ մէր, հէր — հէր, բայց կզբ — ազբ ու, հօրեղբ — հէր-
 բուր, քրմին — քման, և այլն: Այս ձայնաւ որն էլ ուրիշ բո-
 յոր ձայնաւ որների նման կրձատվում է ը:

§ 6. ու բայի իւր բուն արտասանութեան թիւնից զօիերէնում
 արտասանվում է նոյնպէս Ֆրանսերէն և — ի նման և այդ
 արտասանութեան թիւնը մենք արդէն պայմանակի ենք նշանակել
 երկու կէտով (ու): ու — ի ու փոխվելը մենք սրտը տես-
 նում ենք ուձ վերջաւ որութեան մէջ, բայց միաժանկ բառե-
 լից, որոնց համար մնում է ուձ վերջաւ որութիւնը, բոլոր
 միւս գեղքերում մենք տեսնում ենք ուձ — ի տեղ աձ, տա-
 նաձ — տանաձ, քաղաքաձ — քաղաքաձ, կիկիցաձ — կիկից-
 ցաձ, և այլն. (բայց՝ անաձ — անաձ, գրքաձ — գլխաձ, գրաձ
 կամ — գլխաձ, լուձ — լուձ, և այլն):

Նշանակ. 3. Յղնեցիերէնը ուձ վերջաւ որութեան մէջ ու — երբէք չէ փո-
 փում ու, երբէք ուձ — ի տեղ գործ չէ ածում ուձ, միաժանկ լինի բառը
 թէ երկվանկ, գրքաձ — աղ, գլխաձ — ցղ, կլխաձ, թանաքաձ — աղ:

1) Հնադրն բառներէն, ինչպէս ցոյց են տալիս հին արձանագրութիւնները, ու վեր-
 ջաւ որութեան տեղ գործ է ածում կզբ ու:

Թնակում—ցղ. Թնակում, բերում կմ—ազ. բիրում բմ—ցղն. պերում—բմ, կայն:

Ա կրև արգէն մենք միջոց ունեցանք նկատելու մի կրև-ւայթ, որի մէջ զօհերէնք կարծես մի անասկ կամայտականու-թիւն է ցոյց ապխա. այդ բարբառը, որը միապանկ բասերի մէջ « (օ) փոխում է, ս—, կարծես զխումթեամբ բնդհակա-սական էլ է անում՝ մեամանկ քառերի մէջ այնտեղ, որ Գրականա-կան լեզուում է ս—րիչ քառքառերում պէսնում էն ս—, զօհերէնք այդ ս— փոխում է «(օ). ս—ր—զօհ, նօր, կս—ս(ն)—կսնր ծա—ս—ծա, ցո—րա—ցօրա, սո—տ—սօտ, ս—ս—յնս, ս—նք—յնք 1), ս—ղա—օղա, կս—տ—կօտ, շո—ս—շօս, և այլն: Այս օրինակների թւումն է նոյնպէս կս—չք բասը, որը ցոյնցե-րէնում զօհերէնի կանոնի համեմատ դասնում է կչք, իսկ Ազուլեցոյ լեզուում ենթարկում է կրկնակի փոփոխման, այսինքն ս— փոխում է շ, իսկ յետոյ այդ օ փոխում է է (է)՝ կս—շա—կօշա—կէշա: ս—ի օ փոխակը միապանկ բա-սերում այնքան բազմաթիւ օրինակներ ունի, որ այստեղ էլ՝ այս հնչիւնի համար էլ՝ կրկին միապանկ բասերը մի օրոշ՝ փոքր ՚ի շատէ հաստատ օրէնքի են ենթարկում: Ապա-սու թիւններ ՚ի հարկէ այստեղ էլ կան, բայց այստեղ էլ նո-քա իրանց քանակու թեամբ արգելք էն կարող լինի յի-շեալ կանոնաւորութեանը. բերենք մի քանի օրինակներ այդ քառա—թեանց. շո—ա—զօհ, շո—ա, գո—ս—գո—բք, գո—ր—սո—ր, գո—ր—գո—, բո—րդ—բո—րդ:

ս—ի օ դասնայլ է սահմանափակում միապանկ բա-սերով. այդ փոփոխումը յաճախ է պատահում զօհերէնում՝

1) Ա անկ աւերացած ժամանակ օ փոխում է ս. յնք—յանքի—յանքից—յանքա—յանքար, և այլն. համեմ. խօսք—խառքի—խառքար, ծալ—ծալի—ծալար, սո—զօհ, ս—տ—անտար, և այլն:

և ուրիշ զէպքերում՝ և ըստ կրև ղթիւն՝ էրկանկ քառերի ս—սաքն վանկում. օրինակ՝ ս—րախ—օրախ, ս—րազ—օրազ, ս—տեղ—օտեղ, ս—նել—նել, և այլն: Տարկաւոր է յիշել նոյն-պէս՝ ս—րիշ—ցոյն, օրիշ—ազ. մնում է ս—րիշ, կս—տեղ—ցոյն. կօտեղ—ազ. կէտեղ. այս վերջին բասումը կրկին աննում էնք (ինչպէս վերև կս—չք բասի մէջ—ցոյն. կօշա—ազ. կէշա) թէ, ինչպէս ս— շ—ի միջոցով փոխում է է (է). նոյնպէս՝ ս—րաթ—ազ. էրթթիւ—ցոյն, օրթթիւ:

ս—ի փոփոխումները նկատելու է նոյնպէս նորա է փոխ-վելը, օրինակ՝ ս—զել—ազ. էզել (—ցոյն. փոխում է այնպէս ինչպէս յաճախ փոխում է ս— կրկնակ բասերի սոսաքն վանկում, այսինքն՝ օ. ուրեմն այս բազլիս բերած օրինակ-ների նման—էզել), հեոս—ազ. հոթիլ (ցոյն. հերիլ), հե-ս—ազ. հոթիլ (ցոյ. հեոի): Այս օրինակների թւում հար-կաւոր է յիշել և ազ. յնց բասը, որը յասաքնայլ է անց բա-սից. այս բասում ս սոսաք փոխակ է ս— 1) ինչպէս և մնա-ցել է ցոյնցերէնում՝ յո—նց, իսկ յետոյ ազուլեցերէնում այդ ս— փոխակ է է՝ յնց. բայց նոյն իսկ այդ ազուլեցերէնում զարծածական է նոյնպէս յո—նց. ուրեմն այդ օրինակը հա-մեմատելու է այս անասկ օրինակների հետ՝ մըջն—մըջիւ, թողու թիւն—թիւթիւն, կամ նոյն իսկ բնդհան. հայերէն՝ է—ր և էրս մէրուք և մէրուք, Արևանց. քոյր, քերս րոյս—լէս. համ. լատ. maximus և maximum.

Ինչպէս յայտնի է՝ ս— հնչիւնը լավում է ոչ միայն ս—ի մէջ այլ և այն ժամանակ, երբ զրվում է ոչ այս վերջինը մի կրկնայն է, որի մէջ նոր—հայերէնում և բարբառներում ջ փոխում է ս. Աստուծոյ—նոր—հայ. և զօհ. Աստուծոս, մարդոյ—մարդոս, կկեղեցոյ—կկեղեցոս: Աւրիշ զէպքեր-

1) ս—ի ս— փոխելու տես § 1.

բում էլ տեսնում ենք այ—ի տեղ ու— օրինակ՝ Գայլ բառը զօ-
կերէնք իւր ստիպում թեան համեմատ պիտի փոխէ Գոյ յի-
տոյ յ փոխում է — դասնում է Գո—յ որը աւելի հայերէն
զբերով կը յենի Գո—ւ նշանակելով զօկերէն արտասանութիւ-
նը, կը ստանանք գօ—յ. մ՛ն—ազ. մնչն—ցղն. մն՛ն, և այլն:

Այս ձայնաւորն էլ է՝ ուրիշ ձայնաւորներին նման՝ կրճատ-
վում կիսաձայն է:

§ 7. Ը: Այս տառ ինչպէս ինքնուրոյն ձայնաւոր աս հասա-
րակ շատ քիչ է գործածվում հայերէնում. զո մի կիսաձայն է,
որով արտայայտվում է ին ձայնաւորներին կրճատումը և այն-
քան թոյլ է նա, որ բառ մեծի մասին չէ գրվում այլ գորու-
թեամբ է գրացվում: Մ ենք գիտենք արդէն որ բոլոր ձայնա-
ւորները զօկերէնում կրճատվում են այս կիսաձայն է օրինակ՝
աղէկանամ—ըղկանամ, Երեկայ—ըրեայ կամ բխոյ (կարգա՝
բրխո, բխո), Երեկ—յըրեկ, Ննչտեղ—ըչտեղ, ոտբմի—ըտբմի,
ուրախանայ—ըրխանայ: Մ ենք ասացինք, թէ այս կիսաձայ-
նը բառ մեծի մասին գորու թեամբ է գրացվում՝ չէ գրվում:
բայց մեր բերած օրինակներում արտասանութեան ձշգու-
թիւնը պահանջում է գրել այդ տառը ¹⁾: Ձայնաւորի կեան-
քայն դասնայր կարելի է մեկնել շեշտի պահասութեամբ կամ նո-
րա անհետանարովք. այդ պարզ ապացուցանում է աղէկյ
բառը (աղէկ), քանի որ բառի այդ ձևում ա—ի վերայ կայ
շեշտ (աղէկյ) ա—ի լի արտասանութիւնը մնում է. իսկ երբ
որ հարկը ստիպում է շեշտը փոխել, շեշտի հետ միասին
կորչում է ա—ի լիութիւնը, և նա կրճատվում է ը և աղէկյ
բառից ստանում ենք ըղկանիլ. նոյնպէս՝ ախաւ բայց ըրաւ-
ւի: Շ շեշտի ազդեցութիւնը, իմ կարծիքով, կարելի է տես-
նել նոյնպէս և հետեւայ օրինակում, ուր բնագահատակն է

1) Բառի սկզբում գրական կան լեզվում էլ գրվում է, օրինակ՝ ընկեր, ըստ, և այլն:

պատահում՝ ընկոյղ—գօի. ա՛նգնղ—շեշտի ազդեցութեան
տակ ը դասել է ա:

§ 8. Շ շեշտը զբերէնում: Ձայնոյ լեզու ի շեշտի մասին խօսք
բացված ժամանակը մենք ստիպարար կրկնում ենք միշտ՝
թէ հայոց լեզուում շեշտը գնվում է բառի վերջին փոսկի
վերայ: Ձայնոյ հին կրաստիական լեզու ի վերաբերեալ այդ
ձշմարխա է, որովհետեւ մենք այդպէս լսել ենք և ստիպել
ենք, բայց արդեօք մեր նախնիքը կենդանի խօսակցութեան
մէջ պահում են եղած շեշտը այնտեղ ուր մենք աննպարար
տեսնում ենք այժմ: Մ ենք կարող ենք ՚ի հարկի, հաստատյ
որովհետեւ շեշտի վերջին փոսկի վերայ լինելու մի անհաւա-
տայն և սարօթինակ բան չէ: Մայց եթէ հին կենդանի խօ-
սակցական լեզու ի շեշտազրութիւնը ստուգել չենք կարող
գնեա այժմեան խօսակցական լեզուում կարող ենք նկատել
շեշտը: Եթէ դուք ուշադրութիւն դարձնէք շեշտի վերայ,
երբ որ ձեզ հետ խօսում է մէկը այժմեան հայերէնով, գուք
անպատճառ կը նկատէք որ շեշտը ամեն տեղ վերջին փոս-
կի վերայ չէ գալեա, հէնց որ խօսողն ուշադրութիւնը դարձ-
նէք այդ բանի վերայ՝ նա խեղճ կը կրկնէ նայն բառը, գնե-
րով շեշտը արդէն վերջին փոսկի վերայ, և այդ հակամասու-
թիւնը ոչնչ խորթութիւն չէ պատճառում, որովհետեւ մի
շեշտը յատուկ է կենդանի խօսակցական լեզուին, միւսը—
գրականական լեզուին: Եսկ եթէ այժմեան Ձայնոյ բարբա-
նրին գիտենք, նոյս մէջ կը գտնենք շեշտազրութեան բոլո-
րովն այլ օրէնքներ. թոյնելով ուրիշ բարբառները մենք
կտանենք միայն զօկերէնը: Մ ի ստանձին ուշադրութիւն
չէ հարկաւ որ որ մարդ նկատէ զօկերէնում շեշտի վերաբե-
րեալ մի հաստատ և որոշ կանոն՝ այս բարբառում շեշտը
բնութեւ միայ վերջին պահ շեշտը կաննէ վերայ. օրինակ բե-
րելը աւելորդ է, որովհետեւ ամեն մի բառ զօկերէնում այդ-

պէս է արտասանուում հարկաւոր է աւելացնել միայն որ ը շէշտի վերաբերեալ երբեք չեն կազմուած, որքան շէշտ չէ կարող ունենալ օրինակ՝ հարսանիք—զօհ. հրատանիք, բայց Անտան հրատանիք, հայրն:

Յեշտայ կանոնից Բացարդ—Բեռն են կազմում 1) Բեռն վերջացած բառերը, որոնց մէջ շէշտը գնում է վերջին (Բեռն) վանկի վերայ. 2) անունները իրանց յոգնակի թւում (էք վերջացած), անունների յոգնակում շէշտը լինում է էք վերջաւորութեան վերայ. օրինակ՝ բնկոյզ — զօհ. անդուզ, յոգ. անդուզներ, Ան. անդուզներ, աւազակներ, Ան. աւազակներ, հայրն. 3) մի քանի առանձին բառեր (անուններ), որոնք կզակի Աւղղականում կրկուսից աւել վանկ ունին և որոնց շէշտը վերջին վանկի վերայ է լինում. աւազակ, աւանակ, աւերացու, թարաւոր, վարժապետ և այլն. ապա թւում յիշելու է նոյնպէս չէ և էլ վերջացած անունները՝ զամբէ, Մկրտիչ, ուսուցիչ և այլն: Հարկաւոր է նկատել որ, ինչպէս այս գէպում, այնպէս և սոհասարակ ուրիշ գէպերում՝ ինչ աւել որ լինի շէշտը Աւղղականում, — Բարդ ուրիշ հարմարեք վերջաւորութեաները շէշտ չունեն, գործարկում՝ վարժապետ — սն. վարժապետի, թարաւոր — գործ. թարաւորաւ: Մեր ասածը վերաբերում է այն անուններին, որոնց Անտաներ և ուրիշ հոլովները Աւղղականին համեմատած աւելորդ վանկ են ներկայացնում. օրինակ՝ աւազակ — 3 վանկ ունի, իսկ Անտանը՝ աւազակի — 4 վանկ. աւազակներ — 4 վանկ, իսկ Ան. աւազակներ — 5 վանկ: Իսկ եթէ Անտաներ և ուրիշ հոլովները միայն փոխում են Աւղղականի վերջաւորութիւնը, բայց վանկ չեն աւելացնում, որպիսիք են է և Բեռն վերջացած անունները, նորա ՚ի հարկէ կը պահեն շէշտը վերջաւորութեան վերայ, եթէ միայն Աւղղականում էլ վերջաւորութեան վերայ է. օրինակ զամբէ — Ան. զամբ-

չու, բայց՝ զի՛նի — զի՛նու. հարկան թիւն — հարկան թեան, հայրն:

Իշական բայի՝ Ներկայ ժամանակի 3 գէպը կզակի՝ աչ (է), ինչպէս արդէն մի անգամ յիշած ենք, շէշտ չունի (§ 1, ծանօթ. 1) և արտասանում է իրանից առաջ կանգնած բառի հետ միասին, ինչպէս նորա մի վանկը, կենթարկելով նորա շէշտին. համ. յուն. նօտ, (էնկիտիկա): Նոյն յատկութիւնը ունին այդ բայի միւս գէպերը կզակում և յոգնակում, որոնք մինչև անգամ կրճատում են իրանց ձայնաւոր՝ ւմ (ւմ), ւս (ւս), ըք (ւմք), ըք (էք), ըն (էն). այդ կրճատումը ինքն բառ ինքեան ապացուցանում, շէշտի պակասութիւնը: Նոյն յատկութիւնը, այսինքն շէշտի պակասութիւնը և իւր առաջ կանգնած բառի հետ խառն արտասանելը ունի այդ բայը և զրականական լեզուում. ոչ որ չի ստիլ՝ էս անում էմ, այլ կ'արտասանէ՝ էս անում էմ, այնպէս որ անում էմ զուրա կը զայ մի բառ. զորա վերայ է հիմնված այն, որ կրկին այդ կրկու բառը զրում են միասին՝ էս անում էմ. նոյնպէս ոչ որ չի ստիլ էս էմ անում, այլ էս էմ անում: Շէշտի պակասութիւնը կրկում է զրականական լեզուում նոյն բայի Ննցեայ Ննկատար ժամանակում՝ դս — այնպէ՛ղ էնք. բայց նա ստանում է շէշտ, կրորդ գործ է ամփում կալ¹⁾ բայի մնացով: Վորա նման կրկնյիմ ներկայացնում է մեզ յունարէն կական բայի՝ Ներկայ ժամանակի կրորդ գէպը կզակի, որը պահում է իւր շէշտը, կր որ զոյր թիւն կամ զորա նման մի հասկացողութիւն է յոյց տալիս:

Օտանել. Ի նկատի ունենալով որ զօկերէն լեզուն բայի յիշեալ գէպերից շէշտը գնում է միշտ վերջից սկսած կրկորդ վանկի վերայ,

1) Այդ բայի Ննկեայիմ կզակը (կալ) գործածական չէ. գործ է ամփում ներկայ կան կառ, կայ, կայրն և Ննցեայ Ննկ. կայի, կայիր, կար, կայրն:

մենք աւելորդ ենք համարում շեշտի նշանակելը. մենք կը նշանակենք միայն այնտեղ, ուր նա այդ բարբառի շեշտի բնդհանուր կանոնից բացառութիւն է կազմում: Հենք նշանակելու նոյնպէս՝ 1) թիւն 1) գերջացած բառերի շեշտը, որովհետեւ նորա ունին շեշտը միշտ վերջինն (այսինքն այդ թիւն) վանկի վերայ, 2) յոգնակի էք վերջաւորութիւնը, որովհետեւ նա էլ միշտ շեշտ ունի, 3) բացի Աւղղականից միւս հորովները իրանց վերջաւորութեան վերայ շեշտ չ'ունին. ուրեմն շեշտը լինում է միայն երկրորդ վանկի վերայ. ուրեմն նոյնպէս նշանակելու հարկաւորութիւն չ'ուր կայ. այլ բան է՝ եթէ մնացեալ հորովները Աւղղականի հետ համեմատած վանկ չ'են աւելացնում (է եւ թիւն վերջացած անունները): Ի հարկէ այն ժամանակ շեշտը կը մնայ այնտեղ, ինչտեղ էր Աւղղականում: ուրեմն այստեղ կը նշանակենք այն բառերը, որոնց Աւղղականի շեշտն էլ կը նշանակէինք: Այս բոլոր ասածներէցս բացառութիւն կազմող շեշտերը պատահած ժամանակ կը նշանակենք բառերի վերայ:

II. ԲՐՂԱՉՐՅԵ ՏՐՈՒՄԸ:

Խօսելով զօրհրէնի ձայնաւորներէի, նոցա արտասանու թիւան և փոխախտ մենքի վերայ մենք չ'ենք հանդիպում ոչինչ զժպարութիւնների բնդհանուր դրականական լեզուի հետ համեմատութեան մէջ, և չ'ենք էլ կարող հանդիպել, որովհետեւ դրականական լեզուի ձայնաւորները ունին իրանց հաստատ և որոշ արտասանութիւնը, որը չ'է փոխում. նորա ամեն տեղ ամեն հայերէն իմացողի բերանում արտասանութիւն ևն միատեսակ և արտասանութիւն ևն այնպէս ինչպէս որ զբնում են: Այլ է բարդաւայն ասուերի բանը. մենք չ'ենք կարող զօրհրէնի բարդաւայնները համեմատել դրականականի հետ, եթէ ասածուց զոնեա մի բնդհանուր հայեացք չ'ը գցենք նայող լեզուի բարդաւայն ասուերի վերայ:

1) Ուրիշ բան է, եթէ այդ վերջաւորութեան մէջ էր գտնում է ի (թիւն—թիւն), այն ժամանակ բառը կ'ըթարկում է շեշտադրութեան բնդհանուր կանոնին:

Նայող լեզուն շատ յատկու թիւններով, որոնց մէջ և բարդաւայն ասուերի արտասանութեամբ, կարելի է բաժանել կրկու գլխու որ մնա՝ արեւելեան և արեւմտեան: Այստեղ խօսքը ՚ի հարկէ, բոլոր բարդաւայնների վերայ չ'է, այլ միայն նոցա, որոնք իրանց արտասանութեան գործիքով մի և նոյն կարգին են պատկանում. զորա ևն՝ բ, պ, փ, դ, կ, ը, գ, ա, թ, ճ, ձ, ճ, ջ: Նայող լեզուի արեւմտեան ձիւ գում ինչպէս յայտնի է, ք արտասանութիւն ինչպէս աչ ք—կ և այլն. և բնդհանուր աղբ՝ ալ արտասանութիւն է, ք, կ—ք, և այլն: Այս բարդաւայն հարկաւորութեան, ծանօթութեամբ հայերէնի հետ արեւմտեան նայողի միջոցով, ստիպում են նոյննից և նոցա ծուս արտասանութիւնը 1): Այդ արտասանութիւնը ծուս ևնք անուանում նայելով այդ բանի վերայ Մեքսիկանց այբուբենի տեսակետից: Մեքսիկացի յորինելով այդ ասուերը, ամբողջ նոցա այն արտասանութիւնը, որը պահպան է մինչև այժմ էլ նայող լեզուի արեւելեան ձիւ գում այդ արտասանութեան ձիւ գում թիւնը և ուր որ թիւնը երկար ապացոյցներէ կարօտ չ'է, եթէ ՚ի նկատի ունենանք Յունաց ասուերի կարգը, որը աչքի ասած ունեք Մեքսիկացի նայող ասուերը կարգաւ որելիս, բացի այդ համարարտասանութեանց այդ բանը աւել պարզ կրնում է Յունաց բառերի հայկական արանակրկայցիայից, օրինակ՝ Βαβυλων—Բարբելոն, Φιλιππις—Փիլիպպոս, և այլն: Այդպիսի արանակրկայցիան աւել արժեք ունի մեզ համար, որովհետեւ պատկանում է Մեքսիկան և աս հասարակ մեր թարգմանիչներին և նոցա աշակերաններին այսինքն այնպիսի մարդ-

1) Օրինակ՝ Բարբը, որը սրահում է ամեն տեղ հին բան հայկական արտասանութիւնը, այնու ամենայնիւ նկատում է թէ իբր այժմ հայերէնում ա (ու արտասանութիւն ինչպէս դ թիւ) օրինակ՝ ամ (ամս, արատ, դամ (dam), 1. 187 է, ծանօթ. 1): Անուշա նա ՚ի նկատի ունի Տաճկաստանի հայոց արտասանութիւնը, մինչդեռ արեւելեան հայերը արտասանում են մինչև այժմ էլ չ'ամ (dam):

կանց, որոնց քաջ յայտնի էր և Յունաց և Հայոց տասերի արտասանութիւնք: Մենք չենք կարող մեզազրկել թէ ինչու Տաճկաստանի Հայերը Գոմ (tun), սիրտ (sirt) բառերը արտասանում են՝ դոմ (dum), սիրտ (sird): զա մի շինծու և արուեստական արտասանութիւն չէ: Բնթերցողին անշուշտ յայտնի կը լինի այն երևոյթը, որը զիտու թեան մէջ անուանվում է Lautverschiebung (переходъ звуковъ): Այդ երևոյթը, ինչպէս ցոյց է տալիս Համեմատական լեզուաբանութիւնը, յատուկ է Հայոց լեզուին: Բանը այն է որ արեւմտեան Հայերը, փոխելով այդ բազմայնների բուն Հայկական արտասանութիւնը, վերադառնում են կրկին սիրտնականին ¹⁾ օրինակ սանակը, dâclâmi — յուն. δελωμι — լատ. do — սուս. даю — բուն Հայ. տամ — արեւմտ. Հայ. դամ (dam), տուն — դուն (dun — домъ), և այլն: Բայց այս երևոյթի վերայ այստեղ երկար խօսելու ոչ աեղն է և ոչ էլ Հարկ կայ. մեզ միայն Հարկաւոր է խնամար և մենք այդ պարզ տեսում ենք, որ Տաճկաստանի (արեւմտեան) Հայոց արտասանութիւնը մի այնպիսի տարօրինակ երևոյթ չէ լեզու արանութեան մէջ. նա, ձշմարիտ է, հակասակ է բնդհանուր Հայկական ոգուն, բայց խօ չէ կարելի պահանջել որ մի և նոյն լեզուի բարբառները մի և նոյն ժամանակ և մի և նոյն աստիճան ենթարկվեն յիշեալ լեզուարանական օրէնքին: Զէ կարելի նոյնպէս պահանջել որ Տաճկաստանցի Հայերը զբեն այնպէս ինչպէս արտասանում են բնդունելով Մեարտական բ=ֆ, գ=չ, դ=ծ, և այլն. այսինքն՝ զբեն դոմ ՚ի տեղի դոմ, կենն ՚ի տեղի գենն, և այլն. զորա անյարմարութիւնը և, աւելացնենք, լեզուի միութեան համար վնասակար լինելը ամեն մարդու համար պարզ է խորթ է թուում մեզ միայն այն

¹⁾ Բողոք. 1, 183 b (Քր.):

որ արեւմտեան Հայերը օտար լեզուներից սոված բառերը զբում են այնպէս, ինչպէս պահանջում է իրանց արտասանութեան օրէնքը. նորա զբում են՝ Գաթօրէն, Պերլեն, Անենք, և այլն. զորանով նորա ՚ի հարկի մնում են իրանց բարբառի արտասանութեանը հաստատ, և զա լատ է միակերպութեան համար, բայց զա մի և նոյն ժամանակը պարզ ցոյց է տալիս, թէ նորա համոզված են որ Մեարտական բառերը յօրինելիս ավել է բ=ֆ, գ=չ, և այլն նշանակութիւն: Բարբառվեն այլ կերպ է փարփում այս զեւրոմ արեւելեան Հայերէնը. նա լատ զիտ, Մեարտական տասերի յատկութիւնք և զբերու ժամանակ հետեւում է Հին Հայերէնի ու զբողբութեան: Բայց տարբարօրէն այստեղ էլ զբութիւնք և արտասանութիւնք միշտ չեն համատասխանում իրար: Հայոց լեզուի արեւելեան բարբառում ձշմարիտ է, համարեա կրկէր ¹⁾ պ, կ, տ (p, k, t), և այլն չեն արտասանվում բ, գ, դ, և այլն (b, g, d), բայց այս վերջինները (բ, գ, դ, և այլն) արտասանվում են ինչպէս պ, կ, տ, և այլն: Այդպէս է արեւելեան զբակնական Հայերէնում ²⁾, այդպէս է և նորա բարբառներում: Բայց բարբառներում բանք աւելի երկարանում է, այստեղ ֆ, օրինակ՝ դասնում է ոչ միայն է

¹⁾ Կան մի քանի բացատրութիւններ. օրինակ կենք=genie, կերկր=terre, կեկեղի=jegelez, և այլն:

²⁾ Յիշեալ արտասանութիւնը չէ արտասանվի Berlin, մինչդեռ այդպէս զբած ժամանակը Տաճկաստանցի Հայր կ'արտասանէ Berlin: Արեւմտեան Հայերի այդ զբութեան և արտասանութեան անհամապատասխանութիւնն (արեւելեան Հայր տեսակապէ) է պահանջ, որ և բարբառն baron բառը այժմ մեր արտասանում ենք պարոն (paron: Արեւմտեան Հայերը այդ բառը baron (b) արտասանելու համար անշուշտ պիտի զբլին և զբել են պարոն, օրովհետեւ նորա համոզված են որ Հայոց պ=ֆ բառը և այդպէս էլ նոյա արտասանութեանը այժմ էլ այդ բառը արտասանվում է baron մինչդեռ արեւելեան Հայերը ամենեւով այդ բառը իւր Տաճկաստանի Հայոց արանակրկայցով չեն հետեւել այնու ամենայնիւ նոյա արտասանութեանը այլ պ'արտասանել են ինչպէս բ և յատպնցել է պարոն (paron):

այլ և Գ. օրինակ՝ Գլուխ—Կլուխ—Կլուխ, Պրիֆոր—Պրիֆոր, և այլն: Բայց Հայոց լեզուի արևելեան ճիւղի մէջ կայ մի բարբառ, որը Հիանալի կերպով պահել է ¹⁾ յիշեալ բաղաձայնների հին՝ բուն հայկական (Մեարտական) արտասանութիւնը, — այդ Տփխիսեցոյ բարբառն է: Բայց այդ բարբառից ու շարքովեան արժանի է այս խնդրի վերաբերմամբ նոյնպէս և Ազուլեցոյ բարբառը: այսակց, ինչպէս և Տփխիսի բարբառում, տեսնում ենք բ, ս, զ, կ, զ, ա, ճ, ջ, ճ, ճ խական ²⁾ արտասանութիւնը. միայն այն զանազանութիւնը կայ այդ երկու բարբառների մէջ որ Ազուլիսի բարբառը համեմատաբար աւելի շատ բացատրութիւններ է ներկայացնում: Այսակց դժվար է և մի ասանձին հարկաւ ութիւն էլ չը կայ բերել բոլոր այն բառերը, որոնց մէջ յիշեալ առուերը փոխել են իրանց բուն արտասանութիւնը. դա աւելի բառարանի նիւթ է. միայն խմանալ հարկաւոր է որ, ինչպէս մինչև այժմ, այնպէս էլ այսուհետև՝ զօկերէն բառերում պատահած բաղաձայնները նշանակելու ենք այնպէս, ինչպէս նորա արտասանում են այդ բարբառում և ոչ ինչպէս զբովում են զրականական լեզուում, այնպէս որ՝ եկեղեցի զօկ, մենք կը գրենք՝ եֆեղեցի, զեֆել—զօկ, զեֆել, որբի—զօկ, որբի, և այլն: Աւրեմն այսպիսի արանակրկայցից պարզ երևում է, որ զօկերէնում բ հարկաւոր է արտասանել b, g—g, q—d, k—k, x—g, j—g, w—t, d—z. ³⁾ ճ—z: Համեմատելով Տփխիսեցոյ բարբառի հետ մենք գիտութեամբ ասացինք «Ազուլիսի բարբառը» և ոչ «զօկերէնը», որովհետև «զօկերէնը» ասելով մենք ՚ի միջն այլոց հասկա-

¹⁾ Բացի մի քանի շնչն բացատրութիւններից, որ փոքրիկ (որդի), և այլն:
²⁾ Խականն սնչու շտ մենք անուանում ենք այդ առուերին Մեարտից պիտի արտասանութիւնը:
³⁾ ճ—ի և շ—ի այդ արանակրկայցիան (g, z), մենք ասում ենք Բազից. 1, 183, b, 2:

նում ենք և Յիւնացի լեզուն, որի մասին հաստատ կարող ենք ասել, որ նա չունի Ազուլիսի լեզուի այդ յատկութիւնը, այսինքն՝ բաղաձայն առուերը արտասանում է ինչպէս շատ ուրիշ բարբառներ և ինչպէս նոյն խակ զրականական լեզուն. օրինակ՝ զինի—ադ, զինի—ցին, կինի, դու—ադ, դն—ցին, ամ, և այլն:

Այս նկատարութիւններից յետոյ գիտենք մի քանի մանրամասնութիւններ:

Բաղաձայն առուերից մի քանիսը զօկերէնում ունին իրանց ասանձին արտասանութիւնը և ենթարկում են փոփոխումներ:

§ 9. Գ. Բաղաձայնի արտասանութիւնը, ինչպէս յայտնի է կախում է այն ձայնաւորից, որի սկզբից զբխած է այդ բաղաձայնը. նա հնչում է կակուզ կամ թաւ, նայած թէ ինչպիսի ձայնաւոր է հետևում. օրինակ՝ Կերակուց բառի մէջ առաջին է հնչում է, ոչ այնպէս, ինչպէս երկրորդը, այս վերջինը —ի ազդեցութեամբ հնչում է թաւ, մինչդեռ առաջինը է—ի հետ զբխած լինելով արտասանվում է կակուզ. նոյնպէս, օրինակ՝ Գլխագին բառի մէջ առաջին Գ արտասանվում է թաւ, իսկ երկրորդը կակուզ: Կնչ վերաբերում է Օսկ բարբառին, այդ օրէնքից կայ մի նշանաւոր բացատրութիւն Գ—ի վերաբերեալ. Ազուլիսի բարբառը այդ բաղաձայնի համար ունի միմիայն մի արտասանութիւն՝ ինչ ձայնաւորի կամ բաղաձայնի հետ էլ որ զբխած լինի Գ արտասանվում է այնպէս, ինչպէս որ զրականականում կամ օտար լեզուներում արտասանվում է նա է (c) կամ է (i) առաջ զբխած ժամանակը (Գ): օրինակ՝ յիշեալ Գլխագին բառի մէջ Ազուլեցոյ բարբառում ուր այդ բառը փոխվել է Գլխագին առաջին և երկրորդ Գ արտասանվում են միատեսակ, այսինքն առաջինն էլ է արտասանվում այնպէս ինչպէս երկրորդը (զ). ուրիշ

օրինակներ՝ Թանդ—ար. Թունդյ, Հինդյ—Հանդյ, և այլն: Այդ արտասանու թմեկից բացառու թիւն կազմում են, ինչպէս և ուրիշ շատ գէպերում, միայն այն բառերը, որոնք զրականա-կան կամ եկեղեցական լեզուից են ստացած. այս գէպում հետաքրքրելի է հետեւեալ օրինակը. Բընլ բառը, որ Ազու լե-ցիք իւր ամեն ձևերում և ամեն գէպում արտասանում են այնպէս, ինչպէս վերև ասացինք (այսինքն Բընլլ)— Բընլ բա-ռի մէջ արտասանում է այնպէս, ինչպէս զրականականում է Բընլ բառի մէջ Բ—ի այդ արտասանու թիւնը կարելի է մեկ-նել նորանով, որ այդ բառը ազու լեցերէնի համար «զրարա» բառերից, այսինքն զրականական լեզուից ստացած բառերից մէկն է, զօկերէնի մէջ այդ բառի տեղ աւելի գործածական է Թուրքերէնից ստացած Դանթ բառը. բայց կան Չօկեր, որոնք այդ բառն էլ իրանց լեզուի յատկու թեան համեմատ արտա-սանում են Բընլլ այնպէս որ ստաջին արտասանու թիւնը (զրիչ) կարելի է ասել, յատուկ է աւելի նոր և աւելի «բա-սաւոր» սերնդին, իսկ երկրորդը (զըրիչ) — Հին սերնդին: *Այնպէս Բընլլ բառը մի քանիսը (նորերը) արտասանում են կրօնաբան (այդպիսի սարսափելի ազաւազման հասած է Հայոց արտասանու թիւնը նոյն իսկ զրականական լեզուում), — միւսները աւելի զօկերէն՝ Բընլլ: Վրականական կամ եկեղեցական լեզուի ազդեցութեանն է վերաբերում նոյնպէս Բ—ի և Գ արտասանութիւնը, որը յատուկ է մի-այն այն բառերին, որոնց ոչ—ազու լեցերէն յենկը անկերէն է, օրինակ՝ Վընթոք, որ զրականականում և մինչև անգամ Տիփլիսի բարբառում արտասանում է Վընթոք — զօկերէ-նում¹⁾ արտասանում է Վընթոք, կարգ—զրական. կարգ

1) Այստեղ մենք ասում ենք զօկերէն, որովհետև Վընթոք զօկերէնում էլ արտա-սանում է ինչպէս ազու լեցերէնում:

— զօկ. կարգ, Թագաւ որ—Թարաւ որ, գործ—կործ: Վայց եթէ, այդպիսի բառերը բացի իրանց բուն նշանակու թմեկից, ստանում են ուրիշ նշանակու թիւն էլ, այն ժամանակը նորա այդ նշանակու թեան հետ յասաջ են բերում Գ—ի Ազու լե-ցոց արտասանու թիւնը (զի), օրինակ՝ գործ—կործ (ԳԵՐԾ), բայց — գործ (ԳՐԾԵՐԾ), հողի—հորի (ԳՄՈՐԻ), բայց հէգի (մարդ. օրինակ քանի հողի—աղ. քանի հէգի). Թագաւ որ—Թարաւ որ, բայց Թըլլը ուր նշանակում է հար-սանիքի հանդիսի մասնակցոյ Հիւրեր (հարսանիքի ժամա-նակ փեսան Թագաւ որ է անվանում):

Վերև արդէն նկատեցինք, որ Չօկ բարբառում Յգնե-ցոց լեզուն բազաձայնները վերաբերեալ մի նշանու որ ասը-բերու թիւն է ներկայացնում Ազու լեսի լեզուից. այս վեր-ջներ, ինչպէս ասացինք, բացի մի քանի փոքրիկ բացառու-թիւններէ, պահել է զ, բ, գ, և այլն Մեարտական արտա-սանու թիւնը, մինչդեռ զօկերէնում մի քանի հատակը, յի-շեալ աստերի այդ արտասանու թիւնը, կարելի է ասած, բա-ցառու թիւն է կազմում. օրինակի համար Գ մի քանի գէպ-բերում միայն արտասանում է ինչպէս գ — ց՝ Վըլլերոք, գիծ, գօլիս (գալիս), և այլն. բայց բառ մեծի մասին նա փոխ-վել է արդէն և և Գ. զինի—աղ. զինի—ցին. կինի, դու իս—աղ. դընի—ցին. կը իս, ճըսղ—աղ. ճըսղ—ցին. ճըք, սղաւ որ—աղ. սղը ուր—ցին. սըն ուր, և այլն:

Ծանօթ. Չօկերէն լեզուով բառեր բերած ժամանակը արտասա-նու թեան ճշգու թիւնը պահպանելու համար, մենք կը գրենք ոչ այն-պէս, ինչպէս գրում են զրականական լեզուում, այլ այնպէս, ինչպէս արտասանում են զօկերէնում. և որովհետև Ազու լեցոց լեզուում Գ ունի իւր որոշ և այդ բարբառին յատուկ արտասանու թիւնը գի, մենք այդ պատճառով աւելորդ ենք համարում այդ արտասանու թիւնը նշանակել յիշեալ արանկրիպցիայով՝ բաւական է մի անգամից իմա-

նալ որ զօհերէնում է արտասանում է միշտ այնպէս, իբր թէ նորանից յետոյ զրված լինի է կամ է ձայնաօրր, այսինքն՝ դ) :

§ 10. բ, պ, գ, ա, ձ, ծ, ջ, ճ ինչպէս վերև արդէն նկատու ենք Ազուլեցոյ բարբառում պահել են իրանց խոսակ Մեարտպական արտասանութիւնը, բայցի մի քանի աննշան բացառութիւններէց, որ և կը նշանակենք մենք պատահած ժամանակը իրանց արտասանութեան և ոչ ու զրազրու թեան համեմատ աստերով: Բացառութիւններ թու մ հարկաւ որ է յիշել այն երեոյթը, որը յատուկ է և ուրիշ բարբառներին և նոյն իսկ զրականական լեզուին tenues պ, ա, ձ, ձ, կ արտասանվում են ինչպէս mediae բ, գ, ձ, ջ, գ, երբոր զոյս առաջ անմիջապէս զրված է ն կամ ձ, օրինակ ամպ զրվում է, բայց արտասանվում է ամբ, բանք—արտաս. բանք, ընքեր—արտաս. ընքեր, ընքեր—արտ. ընքեր, ազ. ընքանել ջրն. քնել և այլն: Այս նոր հայերէնի երեոյթին համապատասխան երևույթ մենք գտնում ենք և նոր յունարէնում, ուր մենք տեսնում ենք նոյն բանը, օրինակ ἄστυς այժմեան ἄστυςը արտասանում են ἄστυς: Բացառութիւններ թու մ հարկաւ որ է յիշել նոյնպէս փեք բառը, որի մջ ք ինչպէս զօհերէնում նոյնպէս և զրականական լեզուում արտասանվում է ինչպէս ք. եթէ մեկնելու լինինք թէ սկսել է ազգել ք—ի ք արտասանելուն, ապա ինչու փեք (զօհ. զխ) բառի մջ ք—ի այդ ազգելու թիւնը չէ երևում ք—ի վերայ. փեք երբէք չէ արտասանվում ոչ զրականականում փեք և ոչ զօհերէնում փեք:

§ 11. է: Այս բաղաձայնը զօհերէնում, ինչպէս և ուրիշ tenues, պահել է իւր բուն արտասանութիւնը, արտասանվելով միմիայն մի քանի տեղ ինչպէս ք և այն էլ հէնց այնտեղ, ինչ տեղ մենք տեսնում ենք և զրականական լեզուում և ուրիշ բարբառներում. այդ է—ի ք արտասանելու գէպերն են՝ 1) ինչպէս արդէն վերև տեսնք (§ 10) ն—ից յետոյ, 2) մի քա-

նի ասանձին բառերում, օրինակ՝ երկինք—արտաս. երկինք, երկիր—արտ. երկիր, երկիւղ—արտ. երկիւղ, և այլն: Այս երկրորդ գէպում է—ի ք արտասանելը զուցէ մեկնելու է զրականական կամ երկրական լեզուի ազգելու թեան, որովհետև այդ բառերի մջ կայ մի ուրիշ յատկութիւն էլ, որ Ազուլեցոյ լեզուին հակասակ է, այն է՝ այդ բառերի սկսում է—ի ք չի փոխվել, մինչպէս եթէ զոքս բուն Ազուլեի լեզուի բառեր լինէին մենք պիտի սպասէինք է—ի տեղ ք, այսինքն արկիր, արկինք, արկիւղ (ինչպէս երկու—սրբու, երազ—արազ, երկաթ—արկաթ, և այլն, § 2): է փոխել է իւր արտասանութիւնը ք նոյնպէս կաթել (կարդանալ) բառում, —զօհ. գարիլ, կրակ—ազուլեց. զլրօհ:

Նշանակ. 1. Բուն է և ն—ից յետոյ է—ից յատձայնաց ք զօհերէնը պարզ որոշում է իրարից նորանով որ ասանինք բառ իւր ստորու թեան արտասանվում է ք: իսկ երկրորդ է—ից յատձայնածը արտասանում է նոյնպէս ք բայց այնպէս, ինչպէս պահանջում է ձայնաօրր, որի ասանց զրված է նա, օրինակ թանգ, հինգ—ազ. թանգ, հանգ, և այլն. բայց ականջ—զօհ անգուձ և ոչ անգուձ բայց ջրնեց. երկուսն էլ գործածական են անգուձ (աւելի նոր), անգուձ (հին—պատաս կանանց լեզուում). թանգ—ազ. թանգ, բայց ջրն. թանգ: Գրականական լեզուում այդ բառը երկու տեսակ է զրվում թանք և թանկ, —ազուլեցերէն թանք: կարծես յատձայնել է ասանին ու զրազրու թեանից, իսկ ջրնեցերէն թանք (ն—ից յետոյ է արտ. գ—ջ) երկրորդից:

Վիմարով է—ի արտասանութեան ուրիշ յատկութիւններին, հարկաւ որ է նկատել, որ այդ բաղաձայնը, որի արտասանութեան թեան թեան թիւնը կամ կակրութիւնը նոյնպէս կախված է այն ձայնաօրրից, որի ասանց զրված է նա, այդ բաղաձայնը ասում ենք, Ազուլեցոյ բարբառում բացառութիւն է կազմում այդ օրէնքից, երբոր զրված է լինում է—ի ասանց այդ գէպում Ազուլեի բարբառը արտասանում է է այնպէս,

ինչպէս արտասանում է նոյն աստը բաղաձայնների կամ թաւ-
 ձայնաւորների առաջին զրգաճ ժամանակը, օրինակ՝ կէս, կէս,
 և այլն, Ազուլեցոյ լեզուն է՛ արտասանում այնպէս, ինչպէս
 մենք սովոր ենք արտասանել զրականական լեզուում կամ ըստ
 ենք ուրիշ բարբառներում, այլ արտասանում է ինչպէս նոյն
 աստը հեռեկալ օրինակներում՝ կակուդ, հակառակ, կնիկ,
 և այլն, բայց է՛ ի այդ յատկութիւնը չը կայ արդէն Յոնեցոյ
 լեզուում, ուր կէս, կէս, և այլն արտասանվում է ինչպէս և
 զրականականում: Յոնեցոյ լեզու ի վերայ խօսելով պիտի աւե-
 լացնենք նոյնպէս է՛ ի արտասանութեան մի ուրիշ յատկու-
 թիւն էլ, մենք արդէն տեսնք, որ է՛ Յոնեցոյ լեզուում շատ
 ժամանակ, համարեա միշտ, գնվում է Ազուլեցոյ ֆ— ի տեղ,
 ցննեցերէնում այդ է՛ որոշվում է ուրիշ է՛ ից նոյն յատկու-
 թեամբ, ինչ յատկութեամբ որ Ազուլեցոյ ֆ որոշվում է զրա-
 կանական լեզու ի կամ ուրիշ բարբառների ֆ— ից, այսինքն
 ինչպէս որ Ազուլեցոյ դ— գյ, նոյնպէս ցննեցերէնի նորան հա-
 մապատասխան է՛ կյ, օրինակ զրոզ—ազ, գլուզ—ցին, կյ-
 բուզ, կրակ—ազ, գյրօկ—ցին, կյրօկ, և այլն, բայց՝ զրուխ—
 ազ, գյլուհ—ցին, կյուխ և ոչ կյլուխ, և այլն:

Ծանօթ. 2. Աւրեմն մի անգամից հարկաւ որ է պայմանվել՝ Ազու-
 լեցոյ ֆ (գյ) — ին համապատասխան Յոնեցոյ է՛ արտասանել ինչպէս է՛յ
 ասանց այս վերջին արանակրիպցիային գեմելու: Բայցստովիւնները
 մենք կը նշանակենք պատահած ժամանակը:

է՛յ արտասանութիւնը ի տեղի խտակ է՛ մենք արտահայտում
 ենք նոյնպէս Ազուլեցոյ լեզուում այն ահ, իսկ ցին, է՛յ՝ վեր-
 ջաւորութեան մեջ, որ յաստացել է զրականական է՛յ վերջա-
 ւորութեանից է՛ ի ազ, ա, ցին, է՛ փոխվելով (§ 4), օրինակ՝
 մակ — ազ, մասկ — ցին, մակէ, կնիկ — ազ, կնակ — ցին,
 կնէկ: Աթէ զրականական է՛յ վերջաւորութիւնը է՛, էլ փոխ-
 վում գոկերէնում ահ կամ է՛ (ցնեց), այնու ամենայնիւ

արտասանվում է այդ բարբառում իկյ, օրինակ՝ մակի—
 գոկ, մակիկ, աղջիկ—գոկ, ախչիկ, և այլն, իսկ զրականական
 ահ վերջաւորութեան է՛ գոկերէնում մնում է իւր խտակ ար-
 տասանութեամբ, ինչպէս և սակն է՛—ով վերջացած բառե-
 բում է՛ կթէ միայն է՛ ից սասջ նորա է՛ ունին ոչ է՛ և ոչ է՛— ից
 յաստացած ա կամ է՛, ինչպէս վերոյիշեալ իկ—ակյ, էկյ,
 օրինակ՝ պտուկ (ծայր) — գոկ, պտօկ, պտակ — գոկ, պտօկ,
 պտրիկ—գոկ, պօրիկ, տախտակ—գոկ, տախտակ, բարակ—ազ,
 բարակ, բայց ցին, պարակ, երևի այս վերջին ցին, օրինակում
 ա՛ ազգէլ է՛ է՛ ի կյ արտասանվելուն, ինչպէս որ այդ կրկն-
 վում է՛ հեռեկալ օրինակում, գանակ—ազ, գանակ—ցին,
 ամենէ՛յ:

§ 12. +: Այս բաղաձայնը ինչպէս յայտնի է բաղիւցած է՛
 երկու հնչիւնից, որ պարզ երևում է նորա և բարական
 արանակրիպցիայից կն (նշանակվում է նոյնպէս Վ), բայց
 գոկերէնում պատահում են այնպիսի զեպքեր, ուր այդ եր-
 կու հնչիւններից հազազ և կորչում է և մնում է միայն կու-
 կրպցին է՛, այնպէս որ զրականական կամ ուրիշ բարբառ-
 ների +— ի տեղ գոկերէնում մենք տեսնում ենք է՛ օրինակ՝
 թանաք—գոկ, թանակ, մարեր—գոկ, մակար, աչք—ցին,
 օշի, և այլն: Այցի գորանից մի քանի տեղ զրականական կամ
 ուրիշ բարբառների +— ի տեղ գոկերէնում մենք տեսնում
 ենք է՛, օրինակ ո+ մին—ուխման¹⁾, էք մին—էլման: Այս
 օրինակներից մենք պարզ տեսնում ենք որ շայց +— ի հա
 պատահում է նոյն բանը, ինչ որ պատահել է նորա համա-
 պատասխան Յունաց շ— ի հետ, այս աստը պիտի արտա-
 սանվում է է՛ մինչդեռ հին Յոնեցոյ արտասանում են կրած
 ինչպէս շայց +, նոյն ինքը շայց + իւր պարբերական

1) Ար՝ ո—գոկ, ու միտման բառերում § 5 մին է—գոկ, ա § 4:

տեղովքս իւր զբու թեամբ և յունական բառերի արանակրկա-
ցիացից սբարզ սարացոց և յունական +—ի այդ արատաս-
նու թեանք:—Վայց յիշեալ ա+ մն և կ+ մն օրինակներում +
խ—ի միջոցով ենթարկում է մի երկրորդ փոփոխման և վեր-
ջապէս անհետանում է. այդ երկրորդ փոփոխումն է հ, այ-
սինքն՝ յիշեալ բառերը ներկայացնում են զօրհրէնում փոփոխ-
ման հետեւալ սասիճաններ՝

որ մին—ու խման—ու հման—ու ման
իք մին—էլիման—էհման—էման:

Նորոք երեք ձեւերն էլ գործածական են Ազուլիցոյ բար-
բառումը, իսկ ջղնեցերէնում գործածական է միայն վերջին
ձեւը՝ ուման, էման:

Վ երջապէս նկատելու է +—ի այն յատկութիւնը, որը
մենք նկատեցինք և կ—ի համար՝ + էլ կ—ի նման բառի վեր-
ջում կտկրանում է, այսինքն արատասնում է + յ)՝, էթէ
նորա սառջից զբաժն է կամ կ—ից յատաջացած զօր. ա
և է ձայնաւորները, օրինակ՝ միք) (մեք), ալիք), ջղն. էկլիք)
(էկէք) նահիք) (դնայէք), հրաք), ջղն. հրէք) (հրիք), ևն.
այս ա—ի և է—ի հետ, որոնք կ—ից են փոխված, էլ, հարկա-
ւոր խասնել բուն ա և է ձայնաւորները սոցա և միւս ձայնաւոր-
ներից յետոյ + սահում է իւր բուն արատասնութիւնը, օրի-
նակ՝ ասացինք—զօր. ահաք (ասանք) և ոչ ահաք), ամեցինք
կամ ամեցիք—ազ. ամէք, որ յատաջացել է ամաք—ից, ու-
րեմն է փոխվել է ոչ թէ կ—ից այլ ա—ից, ջղն. ամաք,
նասանք—ջղն. նասաք—ազ. նասէք, դուք—ազ. դուք—ջղ.
տուք, վանք—ազ. վանք—ջղն. վոնք, և այլն: Յզնեցոյ լեզ-

1) Համանման երեւոյթ մենք տեսնում ենք և գերմաներէնում, որ բառի վերջում լի
և ց արատասնում են լի և լի. օրինակ՝ ich=ich], և այլն:

վում բացի այդ գէպերից + արատասնում է. ք)՝ նոյնպէս այն
բառերում, ուր նա փոխարինում է զբառնական լեզուի լի,
ուրեմն ազուլ, դ), այնպէս որ՝ գասնել—ազ. զյգանել¹⁾—
ջղն. քյ]թանալ²⁾, էլ—ազ. ալյ—ջղն. աք):

Օտանէթ. 1. Սորանից կարող է լինել բացատրութիւն ինչպէս որ կար
կ—ի համար. ինչպէս որ զլուխ—ազ. գլխի հ ջղնեցերէնում էլ, ար-
ատասնում էլ լուխ այլ մնում է՝ կլուխ, այնպէս էլ՝ ճրագ—ազուլ.
ճրոզլ ջղնեցերէնում փոխվում է ոչ ճրոզլ և ոչ ճրօրլ այլ ճրօր: Այս-
պիսի բացատրութիւններ դուրս մեկնելու է զարարացոց բարբառի
ազգէցութեամբ:

Օտանէթ. 2. Վերոյիշեալ օրէնքի մասին, թէ կ և կ—ից (կամ
կ—ից յատաջացած ա—ից և է—ից), յետոյ արատասնում են կլ և էլ,
նկատելու է որ՝ հարկաւ որ էլ, որ այդ բաղաձայնները զբաժն լինեն
անմիջապէս կ—ից (կամ նորանից յատաջացած ա—ից և է—ից), յետոյ,
այլ նոցա միջում կարող են ընկնել ուրիշ բաղաձայններ ասանց խան-
գարելու նոյն օրէնքը. օրինակ՝ ինքր—զօր. ինքր), թէ և կ և +—ի մէջ
ընկել է շ, օրէնք—զօր. օրինք)³⁾, երկինք—զօր. երկինք)⁴⁾, պերկ
(պինդ, ամուր)—ազ. պարկ), ջղն. պերկ)⁵⁾, և այլն:

1) Ազուլիցոյ այս բառի մէջ ա—ի դե արատասնելու մեկնելու չէ արդեօք զյ ազգե-
ցութեամբ:

2) Նկատելու արժան է այս բառի մէջ և այն որ ջղն. լեզուում ազուլ, լեզուի հետ
համեմատած՝ կատարվել է բաղաձայնների երկրորդ սասիճանի փոփոխում՝ լի և դե փո-
փել են կ և գ (զբաժն) և սոցա + և լի:

3) Զօր. ճրճնէլ նշանակում է արբութիւն (հարրոգութիւն). իսկ իւր բուն նշանա-
կութեամբ այդ բառը, ինչպէս գրականական խօսք, գոկերէնի համար էլ մնում է իւր
գրականական արատասնութեամբ, այսինքն՝ օրէնք (համ. § 9):

4) Այդ արատասնութիւնը աւելի յատուկ է Յզնեց. իսկ էթէ Ազուլիսի բնակիչները
կամ առհասարակ Զօկերը երբեմն արատասնում են էրէլնէ + ՚ի տեղի երկինք) այդ նոյն
պէս գրականական կամ եկեղեցական լեզուի ազգէցութիւնն է (§ 11):

5) Նկատելու արժան է որ այդ բառը (պերկ) ջղն. լեզուում (պերկ) շատ սովոր է
գործածվում բառ մեծի մասին գործ է ածվում (պէլնէ պինդ), մինչդեռ ընդհանուր
պէլնէ բառը (որ պիտի լինէր անկասկած ազ. լեզ. սրանդ) Ազուլիսի լեզուում երբէք չէ
գործածվում: Պան մի լուսնի ուրիշ այդպիսի բառեր էլ, որոնք այդ երկու իրար մաս գիւ-
ղերից մէկի մէջ գործածական են իսկ միւսում ոչ միայն գործածական չէն այլ և սոս-
բառի սնդամբ: Այդ բառերի մասին մենք դեռ միջոց կ'տեսնանք խօսելու:

§ 13. Խ: Վերև արդէն տեսանք, թէ ինչպէս այս ստոր զօկերէնում երբեմն յառաջանում է +ից (որ մին—ուխման, իք մին—էխման), բայց մի և նոյն օրինակներէից մենք տեսնում ենք, որ այդ +ից յառաջացած Խ յետոյ փոխվում է հ (ուհման, էհման): Բայց ոչ միայն այս դէպքում +ից յառաջացած Խ, այլ և բուն Խ Ազուլխի բարբառում շատ ժամանակ փոխվում է հ, ինչպէս ապացուցանում են մեզ բազմաթիւ օրինակներ. դլուխ—ազ. գլլուհ (ցղն. կլուխ), ծախել—ծահլի (ցղն. ծախիլ), խազող—հազող, խազ—հազ, իոխել—կահլի (ցղն. իոխիլ), իոխել, կախ տալ—կոհ տալ (ցղն. կոխտալ), խրատ—հրոտ (ցղն. խրոտ), մոխիր—մոհիր (ցղն. մոխիր), և այլն: Ինչպէս տեսնում ենք Չօկ բարբառի այս օրէնքից բացառութիւն է կազմում Յղնեցոյ լեզուն, ուր Խ—ի հ փոխվելը տեսնում ենք միայն այն ժամանակ, երբ նոյն բառի մէջ կայ յ ինչպէս՝ խազող—ազ. և ցղն. հազող, խազ—ազ. և ցղն. հազ, և այլն. Վարաբազցոյ լեզուում նոյնպէս հազող, հազ¹⁾: Նոյնպէս Արեւանցոյ բարբառում՝ հաւող: Հարկաւոր է նկատել որ զիւր արտասանութեամբ շատ ժամանակ խառնվում է Խ—ի հետ ինչպէս գրականական լեզուում նոյնպէս և շատ բարբառներում, որոնց մէջ է և զօկերէնը: Արբարե, եթէ բուն Խ Ազուլեցոյ բարբառում բաց մեծի մասին փոխվում է հ, գորտ փոխարէն Չօկերի արտասանութեան մէջ շատ ժամանակ լսում ենք Խ, ուր գրականական լեզուում եթէ չ'է էլ արտասանվում գոնեա զրվում է յ ռ օրինակ՝ թուղթ—զօկ. թօխտ, աղջիկ—ախլիկ, աղքատ—ախքատ, եղբայր (աղբար)—ախպար, և այլն: Բայց մենք տեսնում ենք երբեմն և հակառակը, այսինքն Խ արտասանվում է յ ռ օրինակ՝ խանձիլ—զօկ. զանձիլ, և այլն, բայց դա շատ սակաւ է պատահում:

1) Պատկ. Исаявд. о діал. Армян. яз. Կր. 65:

Ծանօթ. Չօկերէն (Ազուլխի) լեզուի այս յատկութիւնը, այն է՝ Խ—ի հ փոխվելը բոլորովին հակառակ է այն երևոյթին, որ բաւականին տարածված է մի քանի հայ բարբառներում. այս վերջիններում ընդհակառակը շատ ժամանակ հ դառնում է Խ. օրինակ, Չո—զէցոյ բարբառում՝ խայ (հայ), խայ (հայ), խետ (հետ), շխաւոր (շորհաւոր¹⁾), և այլն. Մէջոյ բարբառում՝ խարցուց (հարցուց), խասաւի (հասաւ²⁾), խանից (հանեց). Խոյեցոյ բարբառում՝ խանեց, պախելիս, խասաւ, ևն:

§ 14. հ: Այս ստոր բացի իւր սեպհական գործածութիւնից և այն դէպքերից, ուր, ինչպէս վերև տեսանք, յառաջացած է լինում Խ—ից, զօկերէնում մենք շատ ժամանակ տեսնում ենք *—ից և ց—ից յառաջացած. ց—ի հ փոխվելը մինչև անգամ մի մշտական և հաստատ օրէնք է կազմում բայերի վերաբերմամբ, այսինքն ժամանակ կազմող ց (Անցիալ Անգունելութեան մէջ) զօկերէնում միշտ փոխվում է հ. օրինակ՝ մոռացել—զօկ. մոհալ, նեղացել—զօկ. նղահալ, կարգացել—ազ. կրգահալ—ցղն. կլրթահալ, մտրկացել—ազ. մտրկահալ, և այլն: Ինչ վերաբերում է *—ի հ փոխվելուն, մենք տեսնում ենք այսպիսի օրինակներ՝ ա—սիլ—զօկ. ահիլ³⁾, տանել—ազ. տահիլ—ցղն. տահալ (կայ նոյնպէս—ազ. ախիլ—ցղն. տահալ): Այս օրինակների թուումը յիշելու է և Ազուլեցոյ հօհ գերանունը, ուր հ անշուշտ փոխվել է *—ից, իսկ *—ից (ինչպէս միավանկ բառում), ուրեմն հօ (ի)—սա (ի):

1) Պատկ. ibid. Կր. 82:
 2) Պատկ. Исаявд. о діал. Арм. языка Կր. 103—104:
 3) Հայոց լեզուի իրանականութիւնը պաշտպանող լեզուագէտները ՚ի միջի այլոց ասել բառի մէջ s մտնում են *—ի տեղ դրած (Մանսկր. s=Իրան. s), այնպէս որ Մանսկր. ah=հայ. asel, որը փոխարկված է իր թէ asel—ից բայց այդ ենթադրութիւնը թէ Հայոց asel բառի s յառաջացել է *—ից հերքում է սրօթ. Պատկանանք յառաջ բերելով զօկերէն լեզուի այս մէջ (ահիլ), որ Մանսկրիտի h—ի տեղ տեսնում ենք նոյնպէս և: Паткановъ. О ябѣтѣ, занимаемомъ Армянскимъ языкомъ въ кругу Индо-Европейскимъ. 1879 года, стр. 12—13.

Մասնով. Եթե զիմենք Շրօղերի հարցոյած հաստատման մենք կր տեսնենք որ այն ժամանակուց (18 դ.) Ազուլեցոյ բարբառին զևս յայտնի չէ «—ի հ փոխելը, այնպէս որ մենք կարգում ենք՝ նասում, ասա, նասիլ ՚ի տեղե պոժման՝ նահամ, ահա, նահիլ: Կարելի է Շրօղերը սխալ է հարցոյում մեզ, բայց կարելի է նոյնպէս որ ճշմարիտ այն ժամանակուց Ազուլեի լեզուն չք զիտեր զևս «—ի այլպիսի փոփոխումը, այս վերջին ենթադրու թիւնը թիւ շատ հասանական կարող է լինի և այն պատճառով որ 1) միւս օրինակում՝ պոլներն՝ փոխել բառում զօկերէնում մինչև պոժմ էլ հ—ի հետ միասին գործ է ածում «, պոլներն Ազուլեցիք ասում են՝ տիհնիմ և տիմիմ (նոյնպէս Յզնեցիք՝ տեհնում և տենում), մինչև անգամ «—ով աւելի գործածական է. 2) Յզնեցոյ լեզուում պոժմ գործ է ածում, ճշմարիտ է, ահիլ, նահամ, կայլն, բայց մի և նոյն ժամանակը գործածական է և ափլ, նասում, կայլն և այս վերջին ձևը (պոլներն «—ով) առանց բացատրման գործածական է, այլ որ մարդկանց և պատահանաց ու Ազուլեցոյ հետ երբէք յարաբերութիւն հունեցողների լեզուում:—Այս վերջինների լեզուում (անու անենք այդ՝ հին ջղնեցերէն) մենք նկատում ենք նոյնպէս մի ուրիշ հետ թիւն. մենք տեսնում ենք որ ոչ էլ չէ փոխում հ Անցեալ Վեդունելութեան մէջ. ուրեմն ՚ի տեղե Ազուլեցոյ և նորագոյն ջղնեցերէնի նրզահամ, մահամ, գլրահամ, կայլն մենք լսում ենք զևս նրզացամ, մացամ, գլրացամ, են:—Շրօղերի յիշեալ օրինակների մէջ կատարելի է նոյնպէս Ազուլեցոյ լեզուի վերաբերումը «—ձ վերջաւորութիւնը նասում՝ բայի մէջ:

Արջուպէս հ—ի վերաբերեալ նկատելու արժան է նորա գործածութիւնը զօկերէնում ինչպէս հարցալ՝ բառի սկրբում. օրինակ՝ ընկեր—զօի, հինգիլ, այլ որ—հրսն ուր, արբիլ (հարբիլ)—աղ, հարբիլ—ցղն, հարբիլ: Չայնուօրով սկիզբ բառերի սկրբում երբեմն այլ հ—ի աւելանալը իբրև հարցալ՝ յատուկ է ոչ միայն զօկերէնին, այլ և ուրիշ հայ բարբառներին, և զա շատ յաճախ պատահում է, Վարարացոյ և Զուղեցոյ բարբառներում. օրինակ՝ Վարար, հինչ (ինչ), հու (ու), հիլ (երբ), կայլն, մինչև անգամ այժման

զրականական լեզուում գործածական է զատած՝ հալար և ատաւել հարբիլ:

§ 15. յ: Հայոց լեզուի այլ ասար, ինչպէս յայտնի է, իւր արտասանութեան համար սրոշում է երկր զերբ՝ բառի սկրբում, միջում և վերջում. բառի վերջում մը նա չէ, արտասանում¹⁾, բառի միջում արտասանում է ինչպէս և բուպական յ, իսկ սկրբումը արտասանում է ինչպէս հ (կ): Բայց այս վերջին արտասանութիւնը համեմատաբար աւելի նոր երևոյթի հարկաւ որ է համարել՝ այլ ասար աւելի հին, սկրբական արտասանութիւնը եղել է յ, որին նա նման է և իւր արտաբին կերպարանքով: Արդարև այլ ասար սկրբական յ արտասանութիւնը հաստատում է այլ ասար յատկաւ թիւնը բառի միջում և վերջում. այլ հաստատում է նոյնպէս և յատուկ անունների արանակրիպցիան՝ Յու լիանոս—Julianus և այլն: Բայց եթէ, Հայոց լեզուն (զրականական) այժմ կրցրել է յ արտասանութիւնը բառի սկրբում²⁾, Ազուլեցոյ բարբառում բնդհակատակ շատ յաճախ լսում ենք յ բառի սկրբում, օրինակ՝ յիտք (կտք, յիտք), յունց (անց), յրբիկ (երբիկ), յրմանիլ (խմանալ), և այլն: Յզնեցոյ լեզուն այս գեպքում՝ կրբեմն հետևում է Ազուլեի բարբառին և պահում է բառի սկրբին յ, օրինակ՝ յրմանայ, յոնս (ուս), յոնք (ունք, յոնք), և այլն, կրբեմն փոխում է յ, օրինակ՝ յիտք կամ կտք—աղ, յիտք—ցղն, յիտք, անց—աղ, յունց—ցղն, յունց, և այլն: Աւրեմն Ազուլեի լեզուն

¹⁾ Անն մի քանի մտախնդ բառեր, որոնց վերջում արտասանում է՝ այն էլ ինչպէս և բուպական յ, բայց մայ, հայ, կայլն:
²⁾ Արջն է—ի վերջ մնացել է այլ յ: Ինչպէս յայտնի է է բառի սկրբում երբէք չէ արտասանում է (օ), այլ արտասանում է միշտ յ: Զուկերներ բնդհակատակ բառի սկրբում երբէք յօ չէ գործ ածում կամ արտասանում է օ (է), կամ փոխում է ուրիշ ձայնաւորի (§ 2):

պահել է մեզ յ—ի գործածու թեան հետքերը հայոց լեզու ի մէջ: Ապայոյց թէ այդ հնչիւնը (յ) մի ասանձին՝ օտար բան չէ այլ նոյն չ է իւր սխրեական արտասանու թեամբ, մենք տեսնում ենք նորանում որ այդ օտար աւելանում է բառի վերայ՝ նորա սխրից զանազան բարբառներում և արտասանվում է չ այնտեղ, ուր գօհերէնք (զլետա որապէս այդ լեզերէնք) արտասանվում է յ, օրինակ հէնց նոյն բառը՝ յունց (անց) ցղնեցերէնում արդէն արտասանվում է յունց, ասած — ճ ու վեց, յաս էջ—գօհ, յաս աջ, էզու ց—ճ ու զ յիզու ց—ապ, յօզն ց, և այլն:

§ 16. Միւս բաղաձայնների մասին ասանձին խօսելու հարկ չը կայ՝ նքա կամ մնում են անփոփոխ կամ թէ են թարկվում են շատ չնչին փոփոխու մների: Մենք կը նշանակենք այստեղ միայն մի քանի ասանձին գէպեր: ՚ փոխվում է շ—Արդերական հրամայականում օրինակ՝ մի գրից—գօհ գլրիլ մնն, մի խօսից—ապ, խուսիլ մնն—ցղն, խօսիլ մնն, ևն: Այդ երևոյթը, այսինքն հրամայականի այդ ձևում ՚—ի շ փոխվելը յատուկ է ոչ միայն գօհերէնին, այլ և շատ ուրիշ հայ բարբառների արևելեան ճիւղի, այնպէս որ բառականխն յաճախ արտահանում ենք գրականականում անգամ՝ մի գրիլ ՚ի տեղի մի գրիլ, և այլն: շ փոխվում է շ՝ աջք—ցղն, օշի, աշքի—աշկի, ասածք—ասաշի, և այլն: ալ փոխվում է ճ՝ այսպէս—ապ, ասճաս, պիտի, պէտք է—ապ, մնտիլ, մնտամմ այ—ցղն, մէտիլ, մէտում այ: Յղնեցերէնի ձևը (մէտիլ, մէտում համ. Ղարաբ, պէտիլ, պէտում այ) նոյնպէս ասճաս բառի մէջ ճ—ի ալ—ից յասաջացած լինելը սպայտցանում են այն ենթադրու թեան անհասանականու թիւնք, իբր թէ մնտիլ=մարթիլ¹⁾: Համեմատ. Ռուսաց (с)МОТ-

1) Прав. Иаса, о діал. Арм. яз. Ірбу 41:

рѢТЬ — լեհաց, — patrzec, համ. նոյնպէս մարդ—յունար, — μορτός ՚ի տեղի μορτός, իսկ այս վերջներ ՚ի տեղի μορτός = mortuus¹⁾. Յուն. μορτοι — հայ. քիւր. Յուն. ρόμα — լատ. robus: Յ երբեմն փոխվում է զ արձակ—ապ, սնգանի (процотривши, ցղն, արգանի), արձակիլ—բրգակիլ, խուրձ—հօրզն—ցղն, խօրզն:

§ 17. Խօսելով բաղաձայնների յատուկ թիւներէ վերայ, չէ կարելի ասանց ու շարու թեան թողնել նոյնպէս երկու երևոյթ բաղաձայն աստերի գործածու թեան մէջ գօհերէնում՝ աստերի տեղափոխու թիւնք և ՚ ու ֆ աւելանար բառերի միջում արտասանու թեան յարմարու թեան համար:

1. Տաւերի փեղափոխու լիւնք, օրինակ՝ պատր — պտտու գ, տիանջ — անգու ճ, սխտար — ապ, էլտաւր — ցղն, օխտար, թու բք — ապ, բօրպ, ցղն, բօրթ, ձղիլ (զղիլ) — ապ, դիձիլ — ցղ, բլիլի, և այլն: Այդ տեղափոխու թիւնք յատուկ է ոչ միայն գօհերէնին այլ և ուրիշ բարբառներին, ուր մենք նոյնպէս յաճախ տեսնում ենք աստերի և վանկերի տեղափոխու թիւնք, օրինակ Ղարաբ, սխճար, անգու ճ, մնան (նման), միհար (համար), և այլն: Այդ երևոյթը այնքան սովորական է հայոց լեզու ու մ (բարբառներում), որ մինչև անգամ նոյնք յաճախ տեսնում ենք և գրականական լեզու ու մ, օրինակ՝ փեղն որ յասաջացիլ է յփեղն—ից, կարպեա—կապերտ, զգալ—զգալ, և այլն: Այդ երևոյթը յատուկ է և ուրիշ լեզուներէ, օրինակ՝ սուս. падомь—дямь, և այլն:

2. ՚ ու ֆ աւելանար բառի միջում էլ փճնեկական յարմարու թիւներէ համար մենք տեսնում ենք հեռեկայ օրինակներում: ծանր—գօհ, ծունդր, ծունր—ծունդր, մանր—ապ, մանդր, այնոր (էնոր) — ապ, անդուր — ցղն, բնդուր այսոր

1) Сопр. Западн. ерса. համ. I, § 183 б, I համ. II, § 498:

(էտոր) ադ. — աստուր — յգն. բասուր, և այլն: Կնչպէս աեսնում ենք այս օրինակներէց՝ աւերացած *դ* և *ֆ* գնվում են ն և *բ*, « և *բ* մէջ և մի և նոյն ժամանակը նկատելու է որ ն — ից յետոյ գնվում է *դ*, իսկ « — ից յետոյ գնվում է *ֆ*: Ահա տեսլու է նոյնպէս որ այդ *դ* և *ֆ* գնվում են ոչ միայն այն ժամանակ, երբ ն — ից կամ « — ից յետոյ գալիս է *ֆ*, այլ մինչև անգամ այն ժամանակը երբ այդ ն — ի և *բ* — ի մէջ անգում կայ մի ուրիշ ձայնաւոր, օրինակ՝ Էն — ու — ր (էն — դ — ու — ր) — ադ. ան — դ — ու — ր, ջդ. բնդնւր, էս — ու — ր (էս — ա — ուր) — ադ. աստուր կամ մինչև անգամ երբ *բ* էլ չը կայ. օրինակ Էնդ — ոնք, էստոնք և այլն: Այս, երեոյթը մենք աեսնում ենք նոյնպէս ուրիշ հայ բարբառներում, օրինակ՝ Վարարադցոյ ¹⁾, և ուրիշ լեզուներում. համեմատիք, օրինակ՝ Ուսսայ սամի. п — д — правъ, с — т — правъ, с — т — раженіе ՚ի անդի правъ, срамъ, сраженіе, և այլն. Յուն. ἀνίρ Սեուսի. ἀν — δ — ρός Տրակիան. ἀν — δ — ρι, πόνις և π — τ — όλις (Համեր), πόνιμος և π — τ — όλιμος (Համ), և այլն: Հարկաւ որ է նկատել նոյնպէս *բ* — ի մաները *ժ* և *բ* մէջ բառի արասանում թեան յարմարութեան համար, օրինակ՝ համարել — շատ հայ բարբառներում. համ — բ — արել, — գօի. հրմ — բ — արիլ. համ. Չուդ. ամ — բ — բել = ամբրայնել ²⁾:

Սորանով վերջացնում ենք գօհերէնի աստերի նոյա արասանութեան և փոփոխումների հետազոտութիւնը և զխնւմ ենք նոյն բարբառի քերականութեան ձևերի հետազոտութեան:

1) Патк. Изст. о діал. Арм. аз. Երես 69:
2) Патк. ibid. Եր. 83:

Պ Լ Ո Ի Խ III.

Ք Ե Բ Ա Կ Ա Ն Ո Ի Թ Ի Ի Ն:

§ 18. Այժմ մի բնագնումը հայեալքը գցելու լինենք Հայոց արզլի գրականական լեզուի վերայ, մենք կը աեսնենք որ այդ լեզուն Հունի քերականութիւնն բառի այն նշանակութեամբ, ինչպէս մենք սովորաբար հասկանում ենք, մի և նոյն քերականական, օրինակ, վերջաւորութեան համար զանազան ձևեր, այդ ձևերի կամուտը բնարտուութիւն և գործածութիւն՝ ահա այն յատկութիւնը, որ մի անորոշ և անհաստատ կերպարանք է տալիս նոր հայերէնի քերականութեանը: Հայոց քերականութեան այդ ստատուութիւնը յուսահատեցնում է շատերին, որոնք գրաւիած լինելով ուրիշ լեզուների քերականութեան կանոնաւորութեամբ և միաձուլութեամբ, մտանում են որ նոյն այդ լեզուները իրանց գոյութեան սկսում են նոյն գրութեան մէջ են գանձում կգամ, ինչ գրութեան մէջ գանձում է այժմեան Հայոց գրականական լեզուն. այդ լեզուն գանձում է գեա իւր մտապահ հասակի մէջ, չէ ասորիլ գեա այնքան և այնպիսի հանգամանքներում, որ կարողանայ արզէն ներկայացնել մեզ մի կանոնաւորված և մշակված քերականութիւն:

Պրականական լեզուի քերականութեանը նայած չէ հարկաւ որ կարծիք որ նոյն գրութեան մէջ պիտի լինին և բար-

բաաների քերականութիւնները մինչդեռ գրականական լեզուի քերականութիւնը գրողների միջոցով ենթարկում է բարբառների ազդեցութեանը, և կախված լինելով գրողի կամ քիչ և ընարողութենից, ենթարկում է նոյնպէս և Հին լեզուի քերականութեան ազդեցութեանը, — բարբառների քերականութիւնները ազատ են այդ բոլոր անյարմարութիւններից, և թէև չեն մշակված—նոյ է մինչև այժմ մասձեղ բարբառների քերականութեան վերայ — այնու ամենայնիւ ամեն մէկը ստանձին՝ իւր սեպհական կեանքով ազդելով՝ յաստի և բերում իւր բնաւորութեան յատուկ քերականութեան կանոններ և կանոնաւորութեան քերականական կրեյթներ՝ ինչքան որ հաստատ և որոշ կարող է լինել կենդանի լեզուի և բարբառի քերականութիւնը: Այդպէս է և զօկերկնի քերականութիւնը, որի ձևերի հետ մենք այժմ կաշխատենք ծանօթացնել ընթերցողին:

Լ Ա Ն Ո Ւ Ն :

§ 19. Աղղական հոլով: Աղղակի Աղղական հոլովը ստանձին վերջաւորութիւններ չունի, որոնցով կարելի լինի վճնել ինչպէս այդ տեսնում ենք ուրիշ լեզուներում, թէ բառը այս կամ այն տեսակ պիտի հոլովվի: Կնչպէս յայտնի է, հայերէն մի բառ հոլովելու համար հարկաւոր է խնայել ստաճուց նորա Անասկանը, երբեմն և Վործիականը: Միայն մի քանի դէպքերում Աղղականը վճնում է բառի հոլովումը, ներկայացնելով իւր վերջին վանկով մի որոշ վերջաւորութիւն. այդ դէպքերն են Աղղականի (Ը)ն և ք վերջաւորութիւնները: Անհ հայերէնում մի քանի ուրիշ դէպքեր էլ բաց խօսքին ընդհանուր հայերէնի վերայ չը լինելով, կը բառականաբար այստեղ եղակի Աղղականի այս երկու վերջաւորութիւններով:

որոնք զօկերկնի հոլովման համար նոյն նշանակութիւնը ունին, ինչ նշանակութիւն որ ունին գրականականի համար:

Նշանակ. Ըն և ք — ի արտասանութեան, երբեմն Ըն փոխվելու և շեշտի մասին տես § 4, ծան. 3, § 8:

Յոգնակի Աղղականը ունի մի քանի վերջաւորութիւններ, այս, էք, է, աք, ուք, անք, արք, անք (էանք): Այս վերջաւորութիւններից պրօք. Պատկանեանք յիշում է միայն այս (անք), ընդունելով նորան իրան ընդհանուր վերջաւորութիւն ստահասարակ յոգնակի Աղղականի ¹⁾, որի տեղ նորա կարծելքով ²⁾, երբեմն գործ է ածվում նոյնպէս նէք, է, արք: Մենք այս բապիւն կը տեսնենք որ այդ վերջաւորութիւններից ամեն մէկը ունի իւր գործածութեան տեղը և մշտական օրէնքը:

1. այ: Յոգնակի Աղղականում այս վերջաւորութիւնը ընդունում են բոլոր ճապակի և բաղաձայնով վերջացող բառերը, օրինակ՝ բառ—յոգ. Աղղ. բառար ³⁾, սօր (սար)—սարար, քօր (քար)—քարար, և այլն: Այս օրէնքին չեն հետևում այն միաբանի բառերը, որոնք սկսվում են երկու բաղաձայն տատելով մի և նոյն է՝ բնական լինին դոքա թէ, ձայնաւորի կոչելուց յաստաճացած. թօր (թօր) — աղ. թերկ, կով (կով) — կվեր, դրօկ — դրօկներ (կրակ), ձրօղ — ձրօղներ, և այլն: Նկատելու արժան է, որ ցննեցիւր, որոշում է այն դէպքը, երբ բառի սկսում երկու բաղաձայն պատահում են իրար՝ ձայնաւորի կոչելու պատճառով, այն դէպքից, երբ բառի սկսում երկու բաղաձայնները բնական են: Յոգնեցող լեզուն, ստում ենք, որոշում է այդ երկու դէպքերը իրարից և որոշում է

1) Парк. Иаца. о діал. Арм. 33. Կր. 42:
 2) Ibid. Կր. 43, ծանօթ. 3:
 3) Այստեղ կրկին յիշում ենք, որ ինչտեղ շեշտ չենք նշանակած, այնտեղ շեշտ գնելու է զօկերկնի շեշտողութեան օրէնքին համեմատ. § 8:

նորանով որ առաջին գէպքի համար, հակառակ Ազուբեցոց լեզուին, պահում է (կանոնադրապէս) այ վերջաւորութիւնը, որ, թոր (թուր) — ցր. թրար, կով — ցր. կիսար, և այլն, մինչդեռ երկրորդ գէպքի համար, ինչպէս և Ազուբի բարբառը, գործ է ածվում էր վերջաւորութիւնը, օրինակ՝ կրակներ — ցրն. կիրակներ, ճրօքներ, և այլն: Այ վերջաւորութեան մասին, որ հաւասար է գրականական էր և որը չենք պատահում ուրիշ զօկերէնին հարեան բարբառներում տես նոյնպէս § 2: Ահառելու արժան է այն, որ Աւզրական յոյն, կազմելու համար այ վերջաւորութեան և բառի արմատի մէջ չ'է միանում ն' ասոր, ինչպէս որ մանում է էր վերջ, և արմատի մէջ (—ն—եր), Այց միայն մի բառ, որ բնորոշում է ն' այ — ի և արմատի մէջ (—ն—ար), այց է՝ հօր (հար), որ կազմում է Աւզրական յոյնակի՝ հար—ն—ար, բայց և այդ բառի համար էլ ոչ սակաւ գործածական է հար—ար: Յիշելու է նոյնպէս որ (ոս) բառը, որի յոյն. ազուբ. սա—ն—ար, այս վերջին ձևը միակն է և մշտականը ցրնեցերէնի համար:

2. էր (—ն—եր): Այս վերջաւորութիւնը փոխարինելով չին + գործ է ածվում այժմեան գրականական լեզուում շատ քիչ բացառութեամբ իրրե միակ վերջաւորութիւն յոյնակի Ազրականի, նոյնպէս և զօկերէնում տեսնում ենք նորան իրրե ամենայնաձև գործածվող վերջաւորութիւն յոյն. Ազրականի, միայն թէ զօկերէնում նորա գործածութիւնը այնքան բնորոշակ չ'է, ինչքան գրականականում: մինչդեռ այս վերջեւում՝ մասամբ բնականաբար, մասամբ շինծու կերպով՝ էր, ինչպէս ասացինք, փոքրիկ բացառութեամբ համարեա միակ վերջաւորութիւն է կազմում, յոյնակի Աւզրականի համար զօկերէնում գորա գործածութիւնը սահմանափակվում է այն գէպքերով, որ վերջիշեալ միւս վերջաւորութիւնները անգի չ'ունին: Աւրեմն որտեղ թէ ինչ գէպքերում է գործածվում

էր վերջաւորութիւնը կարելի է միայն այն ժամանակ, երբ յիշվին բոլոր այն գէպքերը, որոնց մէջ գործածական են մնացեալ վերջաւորութիւնները: Ենք գիտեք արդէն մի գէպք, որ էր չ'է գործածվում, այլ գործ է ածվում այ, մի և նայն տեղում ենք պարզ տեսնում ենք, երբ էրնգ հակառակը այ ի տեղ գործ ածվում էր: Ինչ վերաբերում է ն' աստին, որ մանում է կրեմն բառի արմատի և էր վերջաւորութեան մէջ, զօկերէնում դա ոչինչ բացառական գէպքեր չ'է ներկայացնում մեզ գրականականին և ուրիշ բարբառների համեմատած, այլ բնգ հակառակը կարելի է մի օրէնք գաբա բերել, որ բնգ հանար է, առաջինին և վերջիններին, այն է՝ կիմ, միաժանի բառը իւր կզակի Աւզրականում սկսվում է կամ վերջանում է երկու բաղաձայն աստերով ¹⁾, այն ժամանակ արմատի և էր վերջաւորութեան մէջ մանում է ն' ասոր, օրինակ՝ արեխ — յոյն. արեխներ — ադ. արեհ — ն—եր, ցրն. արեխ — ն—եր, զլախ — յոյ. զլախ — ն—եր, սպ. զլախ — ն—եր, ցրն. կլախ — ն—եր, և այլն, իսկ բաղաձայնի բառերի յոյնակում այլ ն' մշտական է, պատկեր — ն—եր, աշակերտ — ն—եր, ևն: 3. +: Յոյնակի Աւզրականի այս վերջաւորութիւնը գործ է ածվում այն բառերի համար, որոնց կզակի Աւզրականը վերջանում է ձայնաւոր աստով: Այլ օրէնքին ամենահաստատ կերպով հեռուում են կ — ով վերջացած անունները, օրինակ՝ Ազուբեցի — ադ. բզլբսնցի — յոյն. բզլբսնցեր, ցրն. բզլբեցի — յոյ. բզլբեցի, թշնամի — թշնամիք, ասարի — ասարիք (— իք վերջաւոր. արատա. լք) § 12):

¹⁾ Արտիշտե կրկու բաղաձայնների մէջ բաժան է կիտայն Ը, որեմն այդ միտին գրված էրկու բաղաձայնները կէս ժանկի նշանակութիւն անին (կէս կամ աս — լ ժանկ), այդ պատճառով այդ օրէնի անունները մէկ ու կէս ժանկ անեցող անուններ են անտանում Այսրեան. Մենական բերականութիւն արդի հայերէն լեզուի. Անու. 18 և ճանօթ:

4. աս, սո: Եյս կրկու վերջաւորու թիւնները յասաջացել են (է)ան+ վերջաւորու թիւնից: Կտակէս այսակց յոչնաւորու վերջաւորու թիւնը + է, որը գնալու մէ գրականականում (է)ան վերջաւորու թիւնի վերայ, որից յասաջանում մէ (է)ան+: Կտակէս է մի կրկուցիմ՝ գծիւրէնսմ + — է ասաջ ն միջոց կորչամ է 1), ուրեմն ստանում ենք աս, որը կրկնին փոխալում է սո. աս — ի մէջ, որ յասաջացել է, ասում ենք, ան+ — [ւց, աս — ռ — ի միջոցով սո փոխալելու մասին տես § 1: Աւրեմն սո+ վերջաւորու թիւնը կարող է յասաջացած լինել անվիջապէս և ան+ — [ւց. օրինակ՝ շատան+ — գօկ, շատսո+ — մերան+ — գօկ, միւրսո+ — կային: Աւրեմն զօկերէն այս փանկը պիտի պատահինք միշտ այնտեղ, ուր գրականականում տեսնում ենք (է)ան+, և արդարեւ բոլոր ազգանունները զօկերէնում վերջանում են աս, սո+, որ Համապատասխան է գրականական էան+ վերջաւորու թիւնը, օրինակ՝ Վարդանեանք — գօկ, Վարժանաք 2), Սարապեանք — Վարապեաք, Խաչատրեանք — Խաչատրուք, Պօղոսեանք — Պո զրասուք, կային, նոյնպէս խրեանք կամ խրանք — գօկ, յիրաք (խրանք), սորանք — գօկ, սրուք, գրանք — գրուք, նրանք — նրուք, կային: Կնչ վերաբերում է այն Հարցին, թէ կր է անունը վերջանում աս և կր սո+ այդ կախված է նորանից, թէ ինչպէս է վերջանում այն յասու կ անունի կախի Սեռականը, որից յասաջացել է ազգանունը, իսկ յասու կ անունի կց Սեռականը վերջանում է կամ այ կամ ճց (կարգաւ, ճ): Աթէ յասու կ անունի Սեռականը վերջանում է

այ, այդպիսի անունից յասաջացած ազգանունը վերջանում է աս, կթէ յասու կ ան. Սեռ. վերջանում է ճց (ճ) — այդ յասու կ անունից կազմված ազգանունը վերջանում է սո+: Աւրեմն Հարկաւ որ է իմանալ՝ կր է յասու կ անունի Սեռականը վերջանում է այ և կր ճց (ճ), զորս մասին կր խօսենք ներքե (§ 20): Օրինակներ՝

սասջին գէպքի Համար (այսինքն՝ կր յասու կ անունի Սեռականը վերջանում է այ § 20, 4, 2):

յասու կ Վարդան — Սեռ.	Վարդան-այ	—	այգ.	Վարդան-ար
անուն՝ Հայրապետ	—	Հայրապետ-այ	—	Հայրապետ-ար
Բաղդասար	—	Բաղդասար-այ	—	Բաղդասար-ար

կրկրորդ գէպքի Համար (այսինքն՝ կր յասու կ անունի Սեռականը վերջանում է ճց (ճ) § 20, 4, 2):

Ահուփ (Յակոբ)	—	Ահրփ — ճց	—	Ահրփ — ն.ք	
	կամ Ահուփ	— ճց	—	Ահուփ — ն.ք	
Սարգիս	—	Սարգիս — ճց	—	Սարգիս — ն.ք	
յգն. Սարբիս	—	Սարբիս — ճց	—	Սարբիս — ն.ք	
Խաչատուր	—	Խաչատր — ճց	—	Խաչատր — ն.ք	
Բայց	—	Խաչատուր — այ	—	Խաչատուր — ար	
Բայց	Պիտրուս	—	Պիտրուս — ճց	—	Պիտրուս — ն.ք
Բայց	—	Պիտրուս — այ	—	Պիտրուս — ար, են.	

Սոյն բանք Հաստատում են և վերե յիշեալ գերանունները յիր (կամ իւր) Սեռական. յի բան յոգ. Ազգ. յիւր-ար կամ իւրան. (կամ իւր-ար (Համեմատիւ նոր Հայերէն իրայ) նո (նա) — Սեռ. նրա) — յոգ. Ազգ. նր-ն.ք, են.

5. Ասոխ+, անխ+, անո+, Էանո+: Եյս վերջաւորու թիւններից ամեն մէկը բազմապատ է կրկու մասից՝ ասի + ք, արի + ք, անի + ք, ան + ք, Էան + ք, որանից յոչնակի թիւ նշանը խկապէս + է, իսկ միս մասերը՝ ասի —, արի —, անի —, ան —,

1) Այդ մէք կր տեսներ և բացերում և որիչ գէպքերում:
 2) Աւրեմն Հայց ազգանունները մասին վեճակներից էան վերջաւորու թիւն գրաւորանքները մի սպաղջի աւել տնին. էանց վերջաւորու թիւնը, այսինքն՝ նոր մարտ կց. Ազգ. Զօկերը բոլորովն չտնին. իսկ այ և սոց որ պատահում ենք այդ բարբառում կրէք ասանց գրականի չեն գործ անում (Վնտարնոց տարն — Գաղարկնց այան և այլն), ուրեմն կազմում են մայն աս և սո+ Ազգականի Սեռականը:

հան—, այնպիսի վերջաւորութիւններ են, որոնք իրանք իրանց ստանց + — ի օգնութեան ցոյց են ապիւս աւարկայի բազմութիւնը, բայց ոչ այն բազմութիւնը, որ մենք հասկանում ենք յոգնակի նշանակութեամբ, այլ հասարական մտքով: Թեև այդ վերջաւորութիւնները հասարական նշանակութիւն են ապիւս աւարկային, այնու ամենայնիւ մի քանիսը նոցանից, դոնեա զօկերէնում, երբեմն միակ վերջաւորութիւն են լինում մի քանի բառերի յոգնակի կազմելու համար: Վերկեր այսանդ օրինակներ այդ վերջաւորութիւններից ամեն մէկի համար աւանձին:

ա. անկէ+ — գրակ. արկէ+, որի * փոխակ է զօկերէնում ա՛ ոսկերտի կամ ոսկերտալք — զօկ. բակրատի կամ բակրատալք կողք (զօկ. կու դք) բառի համար զօկերէնում կայ՝ կու դք — արև կըզքը — ասի կամ կըզքրատալք, և այլն:

բ. արկէ+ — գրական. արայ+ — արէ+, ուր * փոխակ է զօկերէնում ա, իսկ այ կամ է փոխակ է է՝ մի երևոյթ, որ բառակապակցի ասկաւ է պատահում զօկերէնում, և մինչև անգամ կարելի է ասել, հակառակ է նորա ոգուն. բայց այնու ամենայնիւ կան օրինակներ: Այդ վերջաւորութիւնը կազմված է նոյնպէս արի +ք. օրինակներ՝ ջուր, զօկ. ջուր (ցոյ. ձուր) — յոգ. ջրարի և ջրարիք, զիւր կամ զիւրք (ցոյ. կիւր, կիւրք) — յոգ. զրարի և զրարիք, զրքարի և զրքարիք, կտօր (կտուր) — կտօրներ, կտրնարի և կտրնարիք, և այլն:

գ. անկէ+ — գրակ. անկէ+. օրինակներ՝ կնիկ — ար. կնակի ցոյն. կնիկի — յոգ. կնանիք, տաւար — զօկ. տաւար — յոյն. արբարանիք, այդի — ար. էզի, ցոյն. էքի — յոգ. բզլրնանիք և բզլրնանի (ցոյն. բբլրնանի և բբլրնանիք), տանի — ար. տնոյ, ցոյ. տնոյ է՝) — յոյն. անդրնանի, անդրնանիք, և այլն: Վերջին եր-

1) Գ — Ի արտասանութեան մասին այս գեղարում տես § 11, ճանօթ. 1:

կու օրինակների մէջ՝ բզլրնանիք, անդրնանիք, մենք պարզ նկատում ենք որ եզակի Աւգրականի վերջին ձայնաւոր (է՛ էզի, էքի. այ կարգաւ ա, անոյց և ցոյն. է՛ անոյ) կրճատվում է ջ, և արտասանութեան հետո օրինակի համար բառի արմատի և անկէ+ վերջաւորութեան մէջ աւարտում է ն՝ անդր — ն — անիք, բզլք — ն — անիք, և այլն:

դ. ան+, էան+. մի քանի միաբանի բառերի համար՝ զիւր կամ զիւրք — յոգ. ար. զլրնանիք, ցոյն. կլրնանիք, ձի — ար. ձիանիք, ցոյն. ծիանիք, ձու — ար. ձուի — յոյն. ար. ձիանիք, ցոյն. ծիանիք:

Նշուելու պահանջներն և ուրիշ բարբառներում այնպէս էլ զօկերէնում այս վերջին երկու վերջաւորութիւնները ստանց + — ի գործ չեն ածվում, մինչդեռ միւս վերջաւորութիւնները (տալիք, անիք, արիք) գործ են ածվում + — ոյ և ստանց + — ի. բայց և սոցա համար նկատելու է որ զլրնանիք և արիք յաճախ + — ոյ են գործ ածվում քան թէ ստանց + — ի. անկէ, ան, էան համեմ. պարսկ. յոգնակի կազմուց) — ի հետ: Այս բոլոր վերջաւորութիւնների մասին վերջապէս նկատելու է որ նոքա, մի քանի բառերի բացառութեամբ, միայն մի որոշ զոյն են ապիւս բառին (օրինակ՝ հասարականութիւն) և չեն սրբկում մի և նոյն բառերի համար ար, էք, + վերջաւորութիւնների գործածութիւնը, որոնք այնու ամենայնիւ մնում են յոյն. Աւգրականի համար իրանց կանոնաւոր գործածութիւնը և մշտական անդր ունեցող վերջաւորութիւններ: Վայց կան զօկերէնում մի քանի բառեր, որոնց յոգնակին կազմելու համար ար, էք, + հարկաւ որ չեն գալիս. օրինակ՝ կնիկ, ար. կնակի, ցոյն. կնիկի — յոգ. կնանիք, ձի, ար. ձի, ցոյն. ծի — յոգ. ձիանիք (ցոյն. ծիանիք):

§ 20. Արտական հոլով: Վերի (§ 19) մենք ասացինք թէ, հայցոյ լեզուի մի բառ հոլովելու համար բառ մեծի մասին հարկաւ որ է լուսնայ ստաճուց նորա Անտակներ, բայց այդ

կարելի է սահմանափակել Հին Հայերէնում՝ նոր Հայերէնում արդէն Աւղղականը ըստ մեծի մասին միջոց է տալիս որոշել բառի հորիմանն եղանակը, բացառու թիւնները քիչ են, առաւել էմէ ու շարքու թիւն չը գարձներ այն դուր ջանքերի վերայ, որոնք գեւ. այժմ ատարազգարար դորձ են գրվում երբեմն Հին Հայերէնի քերականական ձևերը զօտով պահելու կամ մոցնելու. այժմեան գրականական լեզուի մէջ: Աւղղականը իւր այս դերը պարզ կերպով և մեծ հետեօգութեամբ կատարում է զօկերէնում: Եյս բարբառում Սեռական հորովը ունի մի քանի վերջաւորութիւններ, որոնցից ամեն մինի գործածութիւնը կարելի է պայմանաւ որկ Աւղղականով:

ա. Եզակի:

1. Եւթէ Եզակի Աւղղականը վերջանում է ի, Սեռականը վերջանում է ու, ինչպէս որ գրականականում և ուրիշ բարբառներում (1). օրինակ՝ թճնամի—թճնամու, զօկ. թճնամի—թճնամու, հոգի—հոգու, զօկ. հոգի—հոգու կամ հեղի—հեղու¹⁾, այգի—այգու, ագ. կգի—կգու, ցգն. էքի—էքու, ևն. է վերջացած յատու կ անունները այս կանոնին չեն հետևում:

Չանօշ. 1. Մարդ և Աստուած բառերը ինչպէս այժմեան գրականականում, այնպէս և զօկերէնում (ագ. մօրդ, ցգն. մօրթ, Աստուած, երբեմն կրճատված՝ Աստած, մինչև անգամ Ասված) Սեռականի համար ընդունում են նոյնպէս ու վերջաւորութիւնը՝ մարդու, Աստուծու—ագ. մարդու, ցգն. մարթու, Աստուծու, երբեմն Աստծու և Աստու: Մինչդեռ հարց բառը զօկերէնում (մօրդ, մօրթ) ատասանվում է իւր Սեռականում մարդու և մարդէ, (ցգն. մարթու, մարթի) մէջ, Աստուած բառը իւր Սեռականի համար բացի ու ուրիշ վերջաւորութիւն չունի, իսկ գրականական լեզուում այդ երկու բառերի Սեռականն էլ տատանվում է գեւ. ոչ և ու մէջ, թէև այս վերջինի յաղթանակը հեշտ է

1) Այդ բառի մասին տես § 9:

զու շակելն ինչպէս պատահել է ու—ով վերջացած բառերի Սեռականի մէջ, ուր ՚ի տեղի չին (—) ոչ այժմ մենք տեսնում ենք ու՝ թճնամի—թճնամու. իսկ էմէ այժմ երբեմն գրում են թճնամոյ, Եկեղեցոյ¹⁾, Կայլն, զա միայն աւելորդ հնարաշտու թիւն է: Արեւմն ինչպէս տեսնում ենք բոլոր այս գեղերում Հին Հայերէն ոչ նոր Հայերէնում փոխվում է ու. համեմատիւ ըստ—ըստով, լուսաւորել, կար—կորաւնալ, բոն—բան (ագ. բուն, ցգն. պուն), ծոլ—ծուլանալ, զօկ. սպ. մնն (մին)—ցգն. մնն, Կայլն:

Չանօշ. 2. Աւղղականում թիւնը տես նոյնպէս ներքև 4. 3:

2. Աւղղականում (Թ)եան վերջացած բառերն Սեռականը վերջանում է (Թ)եան (II): Մինչդեռ գրականականում այս հորիմանն հետևում են բոլոր էան վերջաւորութիւն ունեցող բառերը (նոյնպէս ուն, ու մն—Սեռ. ան), զօկերէնում այս հորիմանն հետևում են միայն Թեան վերջացած անունները, օրինակ՝ հարկում թիւն Սեռ. հարկում թեան (արատասանվում է նոյնպէս հարկում թան), քանի որ թիւն—քանի որ թեան, ևն. բայց արիւն—արիւնի, անուն—անունի, և այլն:

Չանօշ. Եւթէ Թեանը փոխվում է Թն. (§ 4). այն ժամանակ Սեռակ. Թեան վերջաւորութիւնը տեղի է տալիս Թնն, այսինքն՝ մի և նոյն վերջաւորութեան վերայ աւելանում է է վերջաւորութիւնը, որի հետևանքը լինում է այն, որ Թեան փանկի մէջ էս փոխվում է է (§ 2): Եյս երևոյթը կարելի է յատկացնել համարեա միմիայն Յիւնեցոյ լեզուին²⁾, ուր գուցէ Թնն վերջաւորութիւնը մինչև անգամ աւելի յաճախ է գործածվում քան թմ. Թեան, թող լինի Աւղղականը Թեան թմ. Թն. օրինակ՝ կգծթին (զոգու թիւն)—Սեռ. կգծթնի, փսծթին—փսծթնի, և այլն:

1) Կամ տեղի յաճախ՝ թճնամոյ, Եկեղեցոյ:

2) Վրիպայն Յիւնեցոյ տեղով էլ հարկաւոր մտանալ որ սցառող համեմատութիւնը անում ենք միայն Արարիկի լեզուի հետ. զօկերէնի ուրիշ բարբառների հետ գեւ. գործ է տեսնել:

3. Բայց յիշեալ երկու գէպերից և յատուկ անուններից, մնացեալ բոլոր անունները իրանց Աւարական—Վերջան—ձ և և (III): Այս հորովման հետեւում են ուրեմն բոլոր այն անունները, որոնք եզ Աւարականում մի որոշ վերջաւորութիւն չունին, իսկ յատուկ անունները իրանք իրանց արդէն որոշվում են. շա (շաա) — Աւո. շաաի, կատու — կատուի (արա. կատվի), և այլն:

Ծանօթ. Ինչպէս այստեղ, այնպէս էլ միւս գէպերի համար, նկատելու է որ ձայնաորով (կամ ա որ = ա) վերջացած անունները՝ հասարակ թէ յատուկ՝ ընդունում են միւս հորովների վերջաւորութիւնները (բայի յաբ. Աւղ.) ոչ թէ աւելացնելով եզ Աւարականի ձայնաւորի վերայ, այլ նորա փոխարէն. օրինակ՝ եկեղեց — ի, Աւո. եկեղեց — ու, ըխօյ (արա. ըխօ — երեխայ) — ըխ — ի, ճընափա՝ ճընրփ — ի. Խաչի՝ Խաչ — այ, և այլն: Բացառութեան կարմում են գրականական յատուկ թիւն ունեցող բառերը, ինչպէս՝ վկայ (Աւղ. շաա ժամ. վկայ արա. վիօ) — Աւո. վկայի, ծառայ — ծառայի. Բացառութիւն կարմում են նոյնպէս բոլոր ու վերջացած անունները՝ կատու — կատուի (կարգա՝ կատվի), Բարու — Բարուի (= Բարվի), և այլն:

4. Յատուկ անունների Անականը որոշելու համար հարկաւոր է՝ ի նկատի ունենալ նոցա այս երկու նշանակութիւններ 1) մարդու անուն 2) տեղի անուն:

1) մարդու անուն նշանակող յատուկ անունները վերջանում են իրանց եզ Անականում ա (արա. ա), որը փոխվում է օ (արա. օ), եթէ բառի շեշտը ընկնում է այդ վանկի վերայ: Այսպէս հին հայերէնի՝ յատ. անուն. Անակ. համար: Աւրեմն թէ որք այս երկու վերջաւորութիւններից պիտի գործածվի յատուկ անունի Անականի համար, այդ կախված է շեշտից և թէ Անականում բառի շեշտը անցնում է բառի վերջին վանկի վերայ գործ է ածվում օ (օ), եթէ ոչ՝ մնում է ա: Բայց ի՞նչպէս իմացվի թէ շեշտը Անականում վերջին վանկի վերայ է

թէ, ոչ: Ինչ թուում է թէ, գորա համար մի այսպիսի օրէնք կարելի է գորա բերել. եթէ յատուկ անունի Աւարականում վերջին վանկում գտնվում է այս ձայնաւորներից մէկը՝ չ կամ « (բնական կամ « — ից յաս աջացած), Անականում շեշտը անցնում է վերջին վանկի վերայ, և ուրեմն վերջաւորութիւնը ընկնում է օ. իսկ եթէ Աւարականի վերջին վանկը պարունակում է « կամ է (այսինքն հնչիւն ւ) ձայնաւորներից մէկը, այն ժամանակ շեշտը չ' անցնում վերջին վանկի վերայ, և ուրեմն Անականի վերջաւորութիւնը մնում է ա. օրինակներ՝

- Սարգիս — Աւո. Սարգիս — օ, (կամ Սարգիս — օ).
- Պուգուս (Պոգուս) — Պուգուս — օ.
- Մկրտի (Յակոր) — Ակուտի — օ.
- Թմուսա (Թուսա) — Թուսա — ա.
- Քասպար (Քասպար) — Քասպար — ա.
- Ռուբէն — Ռուբէն — ա, և այլն:

Թէ ինչ աստիճան այդ վերջաւորութիւնները կախու մնան շեշտից, պարզ կրնում է նորանից որ մի բանի անուններ, որոնք իրանց Անականում ընդունում են օ, շեշտի յիշեալ օրէնքը խանդարվելու պէս (այսինքն՝ երբոր Անականում չ' անցնում վերջին վանկի վերայ) օ փոխում են ա. օրինակ՝

- Պիտրոս (Պետրոս) — Պիտրոս — օ, բայց՝ Պիտրոս — այ
- Ղեւտիս — Աւետիս — օ, բայց՝ Աւետիս — այ, և այլն:

Ծանօթ. 1. չ վերջացած յատուկ անունները ընդունում են կանոնաորակ յատուկ անունների Անականի յիշեալ վերջաւորութիւնները և ոչ « (ա. 1), և որովհետեւ այդպիսի անունները ընդունում են Անականի և միւս հորովների վերջաւորութիւնները ոչ թէ աւելացնելով չ վերայ այլ նորա փոխարէն (ա. 3), ուրեմն շեշտը կը մնայ այդ վերջաւորութիւնների վերայ, եթէ Աւարականում չ' ունէր բառի շեշտը իւր վերայ: Մենք արդէն գիտենք թէ ինչի համար է հարկաւոր մեզ այս նկատողութիւնը շեշտի մասին. օրինակ՝

Օ) փե (նու աղակ. Յովհաննէս—Օփանէս զօհ. Օփանիս) Օփայ
 Խոչի (նու աղակ. Խաչատուր անուների) Խոչայ
 Բայց Խայի (Խայի) — Խայ — օյ
 Ը) յ օրեկերին Տեառամ են և Աղղակ. այ վերջացած յատուկ անուն-
 ները՝ Մարբարայ — Մարբար — օյ
 Կրեմեայ — Կրեմե — օյ, և այլն:

Այստեղ տեղն է նկատելու, որ դրականական լեզու ու մ
 և ուրիշ բարբառներու մ գործ ածվող յատուկ անուններին
 նու աղական էլ մասնիկը զօհերէնու մ կարցրել է է պահելով
 միայն է օրինակ՝ Խաչիկ — զօհ. Խաչի (Համեմ տրիշ. բարբ.
 Խաչօ, Խէչօ), Օփիկ — զօհ. Օփի, Շու շանիկ — Շու շի, են.
 (Համ. Ղարար. Անքի — զօհ. Անքի): Բայցի է (էլ — ից կր-
 ձնափած) զօհերէնը, ուրիշ բարբառներին և լեզուներին նման,
 շատ ուրիշ միջոցներ ունի նու աղական անուններ կազմե-
 լու համար:

Ծանօթ. 2. Արոյհետե Է վերջաորու թիւեր միենոյն՝ միայն կեր-
 պարանափոխված՝ այ է, այդ պատճառով մենք ուղղագրու թեան հա-
 մար պահում ենք յ թեև նա չէ, արտասանվում ինչպէս և այ մէջ. Է
 հնչիւնը մենք նշանակում ենք Է և ոչ ո՛ նորա ու ից փոխված լինելը
 յոյց տալու համար (§ 5. ծան. 1):

Ծանօթ. 3. այ և օյ զանազանու թիւեր ազգանուն կազմելու համար
 տես § 19, 4:

բ. Տեղի անո-նները (երկրի, գլխի, քաղաքի) զօհերէնու մ
 վերջանում են Անական հարվում ու կամ է: Թ՛ւ, որ անունի
 համար որը այս վերջաորու թիւներին պիտի գործ ածվի,
 այդ զծվար է որոշել և կարծեմ հարկաւորու թիւն էլ չը կայ,
 որովհետե՛ ինչքան կարելի է նշմարել՝ մի և նոյն անո-նի համար
 երկու վերջաորու-ններն էլ գործածական են, միայն հարկա-
 ւոր է աւելացնել որ 1) ու զլիսա որապէս ախրու մ է Ազու լի-
 ցոյ լեզու ու մ իսկ է — Յիւնեցոյ. 2) և Ազու լեցոյ և Յիւնեցոյ

լեզու ու մ էա կամ այ (կարգա ու) և է վերջացած տեղերի ա-
 նուններին Անականը անպատճառ վերջանում է ու (Համեմ.
 Հին Հայ. ոյ. Ռու սիա — Ռու սիոյ, Ղարգիւս — Ղարգիւյ,
 և այլն) իսկ սրան վերջացածները ունին Անականը զլիսա ո-
 ռապէս է (ստան — ի), օրինակներ՝ Ասիա — Ասիա, Աւր-
 պա — Աւրպա, Յաղնայ — Յիւնու, Ազա — Ազու¹⁾, Աստուի
 Աստուոյ, Հայաստան — Հայաստանի, և այլն:

5. Ժամանակ զոյց արդէ անո-ններէ Անականը վերջանում
 է ուայ, որը արտասանվում է վայ, ու սաի և զրվում է սոփ-
 բարար վայ: Այդ տեսակ բառերը վերջանում են այդպէս ոչ
 միայն զօհերէնու մ, այլ և ուրիշ բարբառներու մ նոյնպէս և
 դրականական լեզու ու մ օրինակ՝ տարի — տարվայ, օր — օր-
 վայ, և այլն: Այսինքն այդ տեսակ անուններին Անականին
 տալիս է ուան²⁾ վերջաւորու թիւեր և ոչ ուայ (վայ), ինչ-
 պէս է արեւելեան հայերէնու մը: Բայց և այս վերջինի բար-
 բառներու մ մենք պատահում ենք ուան (վան) ի տեղի ուայ
 (վայ), օրինակ՝ մի օրվայ համար, մի տարվայ համար, բայց
 նոյնպէս՝ մի օրվան համար, մի տարվան համար, այ. տար-
 վան օրս, մեյն քչսրվան մաջ (մի զիշերվայ մէջ), կան մինչև
 անգամ օրինակներ, որոնց մէջ ու զրակի լավում է ան վերջա-
 ւորու թիւեր ստանց ու(վ)՝ քչսրան կէսը (զիշերվայ կէսը),
 տարան օրս, տարան հո ջա, հօի գսրաներվան կամ գսրու-
 բան հստի, և այլն: Ժամանակ յոյց արդ բառերի Անա-
 կանը իսկապէս ուան (վան) համարելու է, որ կրճատվում է,
 (այն էլ ոչ ամեն ժամանակ) ուայ (վայ), այդ տեսակ կրճատ-

1) Յիւնեցոյ 15 վերաւ հետաորու թիւն ունեցող մի գիւղ է. որի լեզուն այնուամենայ-
 նի ոչինչ նմանութիւն չ'ունի զօհերէնի հետ. ստակի խառն է Թարբերէնի հետ. այդ
 գիւղի հայերը գաղթ անան հայեր են:
 2) Այսինքն ան. Քրեական քերակ. արդի հայերէն լեզուի. 28:

ման օրինակ է, և ազգէլ ըստի Սեռականը՝ ազգէլայ՝ ի տեղի՝ ազգէ-
կան: Այդ (ս)ան և նորանից կրճատուած (ս)այ վերջաւ ու-
րա թիւնները յիշեցնում են մեզ անտիկանների ան և այ վեր-
ջաւ որա թիւնները (ան, այ, հան, կայ)՝ երեկոյան, սասա օ-
տեան, ժամանակայ, սյժմեան, կայլն:

Օրանգէ. Փամանակ ցոյց տվող բառերի Սեռականը սան (վան)
կամ սայ (վայ) վերջաւ որ. փոխարէն երբեմն ընդունում է իւր վեր-
ջաւ որա թիւնը վերե յիշած կանոնների համեմատ:

բ. Յոգնակէ:

1. Եր — Է: Այն անունները, որոնց յոգնակի Ուղղականը
վերջանում է աբ, եբ (§ 19, 1, 2) կազմում են իրանց Սեռա-
կանը աւելացնելով Ուղղականի այդ վերջաւ որա թիւնների
վերայ է, որի սխալից աբ փոխվում է արդէն եբ (§ 2), այնպէս
որ Ուղղական՝ սար — ար, բայց Սեռակ՝ սար — եր — ի, թղթար
— թղթ — եր — ի, կայլն, կարաս — ն — եր, Սեռ. կարաս — ն —
եր — ի, և ն: Յոգնակի Ուղղականում + — ով վերջացած անուն-
ները կազմում են իրանց յոգնակի Սեռականը և միւս հոլով-
ները այնպէս, իբր թէ նորա վերջացած լինին Ուղղականում
եբ և ոչ +: Ուրեմն այն բառերը, որոնք եզակի Ուղղականում
ձայնաւորով են վերջանում (§ 19, 3) — այդ տեսակ բառերը՝
յոգնակի Սեռականը և մնացեալ հոլովները կազմելու հա-
մար՝ ընդունում են եբ վանկը, որի վերայ աւելացնում են հո-
լովն համեմատ վերջաւ որա թիւն. այսինքն Սեռականի հա-
մար՝ ի, գործիականի՝ աւ, կայլն, և որովհետեւ այդ անուն-
ները վերջանում են ձայնաւորով, այդ պատճառով էլ բառի
և եբ — ի մէջ մտնում է ն. օրինակ քեռ ի, ադ. քստ ի, յոդ. Ուղ.
քստ ի — ք, բայց սեռ. քստ ի — ն — եր — ի, կատու — յոդ. ուղ.
կատու — ք, բայց սեռ. կատու — ն — եր — ի, կայլն:

Օրանգէ. Բնակիչների անուն նշանակող բառերը, որոնք վերջանում
են ադ. անց (ցղն, եցի) կամ ցն և կազմում են իրանց յոգնակի Ուղ-
ղականը + — ի միջոցով, յոգնակի Սեռականը և մնացեալ հոլովները
կազմելու հեն հետևում յիշեալ օրէնքին, այլ ընդունում են յոդ. Սեռ.
այ՝ անց (ցղն, եցի) վերջացածների համար, — ց՝ ցն վերջացածների
համար. օրինակ բզբլացի (ցղն, բզբլեցի) — Սեռ. յոգն. բզբլաց — անց
(ցղն, բզբլեցանց), Տընրկրտանցի — Սեռ. յոգն. Տընրկրտանց — անց, Ազբցի
— Ազբցուց, Հանշարիանցի — Հանշարիանցուց, Վանբցի Վանբցուց
կայլն: Յղնեցերէնում էցն (— ադ. անցի) վերջացածների համար էլ
յաճախ գործ է անվում այս վերջին (ուց) վերջաւ որա թիւնը. օր-
նակ՝ Յղնեցի — Յղնեցաց և Յղնեցուց, կայլն:

2. (ս)ց, (ս)ց: Յոգնակի Ուղղականում ա+, ս+ (§ 19, 4)
վերջացող անունները կազմում են իրանց Սեռականը միայն +
փոխելով ց, ուրեմն այդ անունների Սեռականը լինում է, աց,
սց՝ Բարդասարաբ — Սեռ. Բարդասարաց, Խաչատրուք —
Սեռ. Խաչատրուց, յիրաբ — յիրաց, նրուք — նրուց, միրուք —
միրուց, կայլն:

3. աց: Այս տեսակ վերջանում է այն անունների յոդ. Սեռա-
կանը, որոնք կազմում են իրանց յոգնակի Ուղղականը աբէ+,
արբէ+, անէ+, անե+, Էանե+ նոյնպէս և է+ — էլ (մարդէք = մարդիկ)
վերջաւ որա թիւնների օգնութեամբ. սոցա + փոխվում է ց,
որի առջև երևում է ս (աց). այդ ս — ին տեղի է տալիս է
(համեմ. բնակիչների անուն ցոյց տվող բառերի յոգն. Սեռ.),
այնպէս որ ստանում ենք՝ սա — աց, ար — աց, ան — աց,
հան — աց, օրինակ՝ բսկրասախբ — բսկրասաաց, անարխբ —
անարաց, կնանխբ — կնանաց, ձխանբ — ձխանաց, զրեանբ —
զրեանաց, նոյնպէս մարդիբ (ի տեղի մարդիկ) — մարդկաց,
կայլն: Այս տեսակ վերջանում են և մի քանի ուրիշ բառեր,
որոնք + — ի առաջ ունին նոյնպէս յոգնակի նշանակող եբ, աբ
վերջաւ որա թիւնները. օրինակ՝ ադ — ար — ք, ըն — ար — ք,
Սեռակ. ադ — ար — աց, ըն — ար — աց, կայլն:

§ 21. **Տրական և Հայցական հ:** Բնչապէս որ գրականականում մ' և ուրիշ բարբառներում մ' այնպէս էլ զօհերէնում այս Հորովներէից ասածները իւր վերջաւորութեամբ նման է Սեռականին, երկրորդը՝ շնչաւոր ասարկաների համար — Սեռականին, իսկ անշունչ ասարկաների համար — Աւղղականին, այնպէս որ այս Հորովների մասին ասանձին խօսալու հարկաւորութիւն չը կայ, միայն յարուստի անուանելի վերաբերեալ հարկաւոր է նկատել զօհերէնի մի փոքրիկ զանազանութիւն գրականականից և ուրիշ բարբառներէից, մինչդեռ այս վերջիններում յատուկ անուանելի Տրական և Հայցական Հորովները ընդունում են իրանց վերջից ցուցական ն յօլը, զօհերէնը է՛ է ընդունում այս Հորովներում յիշեալ յօլը, օրինակ՝ գրակ ալեք այս զիրքը Աարապեհախն — ալ, ալսհէլը) աս զիրքը Աարապեհայ, գրակ, և սեւայ Յովհաննէսին — ալ, իս ասհամ Օվանիսայ, և այլն:

Ծանօթ. 1. Այդ ն — ի վերաբերեալ նոյնը տեսնում ենք և ցուցական սա, դա, նա — զօհ, սօ, դօ, նօ գերանուններում, որոնց Տրականը և յաճախ նոյնպէս Հայցականը գրակ, սորան, գորան, նորան — զօհ, միշտ՝ սրօ, գրօ, նրօ:

Ծանօթ. 2. Մենք ասացինք թէ՛ շնչաւոր ասարկաների Հայցականը իւր վերջաւորութեամբ նման է Սեռականին (համեմատ. Սուս.), բայց հարկաւոր է աւելացնել՝ եթէ այդ շնչաւոր ասարկան անորոշ է, այն ժամանակ գորա Հայցականը նմանում է Աւղղականին և ոչ Սեռականին, օրինակ այլ է՝ մարդ վարձեցի, ընկեր ճարեցի, աւաղակ սպանեցի, այլ է՝ մարդուն վարձեցի, ընկերիս հետացրի, աւաղակին սպանեցի, և այլն. նոյն տարբերութիւնը տեսնում ենք և զօհերէնում:

§ 22. **Բացասական հ:** Չօհերէնում այս Հորովի կազմելու եղանակը կարելի է բաժանել երկու՝ 1) Սեռականում է, ու (§ 20, 1, 2) վերջացած անունները կազմում են իրանց Բացասականը աւելացնելով ց Սեռականի այդ վերջաւորու-

թիւները վերայ, օրինակ՝ կատու, Սեռ, կատու — ի (կարդա՛ կատով — ի), Բացասական կատով — ի — ց, մօլոլ (մարդ), Սեռ, մարդու, բաց, մարդու ց, անասուններ, սեռ, անասունների, բաց, անասունների — ց, և այլն: Սեռականում է՛ էան վերջացածները աւելացնում են Բացասականում է՛ց՝ թեան — ից՝ փխտութեան — ից, աղքատութեան — ից, և այլն: Յղնեցոյ լիզուն այս զէպքում հետեւում է ըստ մեծի մասին § 2 կանոնին, այնպէս որ՝ փխտութեանից, աղքատութեանից, և այլն: — Այս զէպքում է՛ ինչպէս տեսնում ենք, զօհերէնը բացասութիւն է՛ է կազմում գրականականից և ուրիշ շատ բարբառներից (արեւելեան), աւելի բացասական երեւոյթ է՛ ներկայացնում մեզ հետեւալ երկրորդ զէպքը՝ 2) Սեռականում բոլոր միւս վերջաւորութիւնները (այ, իյ, ուայ, այ, ուց) ստացող անունները կազմում են իրանց Բացասականը աւելացնելով Սեռականի վերայ՝ հանի կամ հանից, օրինակ՝ Հայրապետայ հանի, կամ հանից, սրօ հանի կամ սրօ հանից, բլրբլրայց հանի (կամ հանից), գրուց հանի, և այլն: Կ՛նչ բան է այդ հանի և ի՛նչ ծագում ունի: Հնչա կարելի է նկատել, որ այդ բառը բաժանելով է՛ էրկու մաս, հան + ի կամ հան + ից, որոնց երկրորդ մասը ոչ այլ ինչ է, եթէ ոչ նոյն իսկ Բացասականի վերջաւորութիւնը — ից — ի (հան + ից) վերաբերմամբ այդ պարզ է ինչ վերաբերում է՛ է (հան + ի), կասկած չը կայ որ այդ է՛ համապատասխանում է Բացասականի է՛ վերջաւորութեանը, որ բացի հին հայերէնից գործածական է այժմեան հայ բարբառներում է՛ է՝ գլխաւորապէս արեւմտեան, տեղակի և արեւելեան: Այդ ենթադրութիւնը կարելի է հաստատել նորանոյ, որ երբեմն հան — ի — ի փոխարէն գործ է ածելում հան — ալ, այսինքն՝ է՛ փոխում է՛ ալ (§ 4), այդ փոփոխումը աւելի յատուկ է ցղնեցերէնին: Նոյն այդ վերջաւորութիւնը անսոյ մենք տեսնում ենք և Վարարազոցոց բարբառումը՝ բա-

խորց անայ, ինձանայ, միգանայ, և այլն¹⁾: Աւրեմն այդ բառի կրկնորդ մասը պարզ է և հասկանալի. խակ ստաճին փանկը (հան) մեկնելու համար հարկաւոր է նկատել որ սկզբի հ մի այնպիսի յաւելում է ինչպէս և հինգիւր (ընկիւր), հըրսն ուր (ալեւոր), և այլն բառերի մէջ, ստաւել որ այդ հանի կամ հանից զործ է ածուլով երբեմն ստանց հ, միայն՝ անի (կամ անայ), անից, ուրեմն բաց առնելով այդ հ մնում է ան, որ համեմատուլու է այն ան—ի հետ, որ տեսնում ենք գերանունների մէջ և ոչ միայն զօկերէնում, այլ և զբանասկանում և ուրիշ բարբառներում՝ ինձ—ան—ից, քեզ—ան—ից, նոր—ան—ից (—նորա—ան—ից), մեզ—ան—ից, ձեզ—ան—ից, զոց—ան—ից (—զոցա—ան—ից), զօկ. անձ—ան—ից, զբո—ան—ից, զբուց—ան—ից, և այլն:

Ծանօթ. 1. Այդ ան փանկը (զօկ. հան, ան), մենք կը տեսնենք և Պործխականում մի քանի բարբառներում այդ փանկի մէջ — երբեմն կրճատուլով է. այնպէս որ՝ մեզանից—մեզնից, մեզ—ան—նով—մեզնով և մինակ մնացած Ի փոխուլով է՝ մեզնով—մեզմով, որոնց—ան—ով—որոնցմով:

Ծանօթ. 2. Զօկերէնում մնացել են Բացատականի է (աւելել, յաճախ՝ էն) վերջաւորութեան հետքերը. օրինակ՝ ազ. ստակ—ան (այստակից), ցլն. բստիզ—ան, ուր ան անշուշտ մի և նոյնն է ինչ որ գրականական էն (§ 4): Այդ վերջաւորութիւնը համեմատաբար աւելի յաճախ է լսուլով Յղնայի բարբառում: մորան, կլիան, և այլն (մորից, գլիից), համեմատ. Վարարացոց՝ մենան ընդալ այ, ընդեղան և ա այ տառնում, տական, տեղան, ծեղան, և այլն:

§ 23. Պործխական հ: Պործխական հորովը զօկերէնում վերջանում է ա, որը՝ կթէ շեշտի տակ է ընկնում՝ փոխուլով է օ, այնպէս որ ա=օզ: Աւրեմն այդ և § 1 հիման վերայ՝

էնէ Գործխական հորովը փոխանի բառ է վերջանում է օզ օրինակներ. ձանապարհաւ, օթախաւ, տեղաւ, դեղաւ, և այլն, բայց՝ ձընրփօվ, թընամօվ, ջըրօվ, անօվ (զործ է ածուլով երբեմն և տանաւ), և այլն: Պործխականի այդ վերջաւորութիւնը մենք տեսնում ենք և Վարարացոց բարբառում¹⁾: Այն բառերը, որոնք իրանց Բացատականը կազմելու համար ընդունում են ան կամ հան (հան) փանկը, նոյն բառերը զործխական հորովը կազմելու համար էլ ընդունում են նոյն ան կամ հան փանկը: Ինչպէս Բացատականը կազմելու, այնպէս էլ այստեղ այդ փանկը աւելացուլով է Անականի վերջաւորութեան վերայ: Վսնելով ուրեմն այդ փանկի վերայ Պործխականի ա— վերջաւորութիւնը, մենք կը ստանանք՝ Հայրատիտայ հանաւ (կամ՝ անաւ), զբուց անաւ, ըզըրացոց հանաւ (կամ՝ անաւ), և այլն: Նկատելու արժան է այն որ այդ ան կամ հան փանկը հորովի վերջաւորութեան հետ միասին ստաւ (ան կամ հան—ի, հան—ից, հան—աւ, և ինչպէս կը տեսնենք՝ Ներդոյսականում՝ հան—ամ, ցլն. հան—ում) մի ինքնու բոյն բառ է ներկայացնում մեզ այդ երևում է նորանից¹⁾ որ զաւելուում է Անականի վերայ, այսինքն՝ իրեւ զոյսական պահանջում է որ իրանից կախած զոյսական Անական հորովում գնվի²⁾ այդ Անականը, ինչպէս և մեզ հետաքրքրող բառը, ունին սակն մէկը իրանց շեշտը, այդ պարզ կարելի է տեսնել վերեւ բերած օրինակներից, նոյնպէս զարարացիներից՝ բախորց անայ: Վարելի է, իմ կարծիքով, կեթաղրիլ թէ, այդ մասնիկը ոչ այլ ինչ է, եթէ ոչ մի բառ, որ՝ պահելով իւր զոյս թիւնը, կրցրել է արդէն իւր ինքնու բոյն նշանակուլութիւնը և մնացել է ինչպէս հորով կազմող մասնիկ:

1) Пятк. Псалмъ о діалект. Арм. из. Ерև. 68.

1) Пятк. Псалмъ о діалект. Арм. из. Ерև. 68—69.

Ծանօթ. Ան կամ հան վանկի միջոցով Գործխական կազմող բառերը, երբեմն կազմում են և առանց այդ վանկի էլ՝ Պուզուս — օփ, գրուց — օփ, տարաւ, շքրանժան, կայլն:

§ 24. Մերգոյական հարվի վերջաւորութիւնն է, աճ, ուր ա շեշտի տակ ընկած ժամանակը փոխվում է ու՝ ու՛մ: Այդ ա — ի ու փոխվելու մասին տես § 5 ծան. 3, § 1, § 6: Աւրեմն այդ վերջաւորութեան վերայ շեշտ եղած ժամանակը և ապա ուրեմն՝ է՛նէ՛ Մերգոյական հարվի մասին է՛ն է՛ ի տեղի ա՛մ՝ Մերգոյականը վերջանում է ու՛մ. օրինակ՝ օքժախ — ա՛մ, դեղ — ա՛մ, չօլ — ա՛մ, մարդ — ա՛մ, կայլն, բայ՝ թշնամում, գլըք — ու՛մ, անում, կայլն: Մերգոյականի մասին ասածս վերաբերում է միայն Ազուլեցոյ լեզուին, ցնեցեցեքը շնեի բառովին ա՛մ վերջաւորութեանը (§ 6, ծան.), նորանում գործածական է միշտ ու՛մ վերջաւորութիւնը: Ան կամ հան (ներդ. — ան — ա՛մ, հան — ա՛մ, ցին, ան — ու՛մ, հան — ու՛մ) վանկի միջոցով կազմում են իրանց Մերգոյականը նոյն բառերը, որոնք այդ վանկի միջոցով կազմում են իրանց Վայցասականը և Գործխականը:

Ծանօթ. Մերգոյականը երբեմն գործ է ածվում առանց վերջաւորութեան, օրինակ՝ Վոյնուլիս շատ մարդիք: Կոն (Ազուլիս կամ Ազուլիսում շատ մարդիկ կան): Այդ ուղղականաձև Մերգոյականը գործածական է քաղաքների և առհասարակ տեղի անունների համար: Նոյնը մենք տեսնում ենք գրականական լեզուում և ուրիշ բարբառներում:

§ 25. Վորը մեր ասածներէցը հետևեալ մի աղիւսակ կարելի է գուրս բերել վերջաւորութիւնների համար.

Երկ:	I.	II.	III.	IV.	V.
Աւղ. ի	թիւն	թեան	առանց որոշ վերջ.	յատուկ անուն	ժաման. նշան. ան.
Սեռ. ու	թեան	թ	թ	այ (կամ ց) § 20, 4)	պայ կամ վան
Տրակ ու	թեան	թ	թ	այ (կամ ց)	պայ կամ վան
Հայց. նման է Աւղ. կամ Սեռ.	նմ. Աւղ. կամ Սեռ.	նմ. Աւղ. կամ Սեռ.	նմ. Աւղ. կամ Սեռ.	նման է Աւղղական. կամ Սեռակ	կամ Սեռակ
Բայց. ուց	թեան էց (ց թեանց) էց	թեան էց (ց թեանց) էց	թեան էց (ց թեանց) էց	Սեռական — ան ի (ց) կամ հան ի (ց)	կամ հան
Գործ աւ. (կամ օփ. § 23)	թեան աւ. (ց թեանաւ.)	աւ. (կամ օփ. § 23)	աւ. (կամ օփ. § 23)	Սեռական — անաւ	կամ հանաւ
Ներդ ա՛մ (կամ ու՛մ § 24)	թեան ա՛մ (ց թեանա՛մ)	ա՛մ (կամ ու՛մ § 24)	ա՛մ (կամ ու՛մ § 24)	Սեռական — անա՛մ	կամ հանա՛մ
Յ. 4.					
Աւղ. ք	(ն)եր կամ ար	(ն)եր կամ ար	ք	(ն)եր կամ ար. ք	(ն)եր կամ ար (եթէ — բարձր.)
Սեռ. (ն)եր — ի	(ն)եր կամ ար	(ն)եր կամ ար	ք	(ն)եր կամ ար. ք	(ն)եր կամ ար (եթէ — բարձր.)
Տրակ (ն)եր — ի	(ն)եր կամ ար	(ն)եր կամ ար	ք	(ն)եր կամ ար. ք	(ն)եր կամ ար (եթէ — բարձր.)
Հայց. նման է Աւղ. կամ Սեռ.	(ն)եր կամ ար	(ն)եր կամ ար	ք	(ն)եր կամ ար. ք	(ն)եր կամ ար (եթէ — բարձր.)
Բայց. (ն)եր — էց	(ն)եր կամ ար	(ն)եր կամ ար	ք	(ն)եր կամ ար. ք	(ն)եր կամ ար (եթէ — բարձր.)
Գործ (ն)եր — ան.	(ն)եր կամ ար	(ն)եր կամ ար	ք	(ն)եր կամ ար. ք	(ն)եր կամ ար (եթէ — բարձր.)
Ներդ (ն)եր — ան ցլն.	(ն)եր կամ ար	(ն)եր կամ ար	ք	(ն)եր կամ ար. ք	(ն)եր կամ ար (եթէ — բարձր.)

(ն)երում.

Առանձին վերջաւորութիւններ յոյն լատին համար.

Աւղղակ. ուր, ար.	ատիր, արիր, անիր, անր, եանր:
Սեռակ. ուց, աց.	աց, աց, աց, աց, աց (§ 20, ը. ծան.):
Տրակ. ուց, աց.	աց, աց, աց, աց, աց:
Հայցակ. նման է Աւղղականին կամ Սեռականին:	
Բացատ. Սեռական	անի (ց) կամ հանի (ց):
Պործ. Սեռական	անաւ կամ հանաւ:
Ներգոյ. Սեռական	անամ (ցղն. անում) կամ հանամ (ցղ. ում):

Օ Ր Ի Ն Բ Վ Ն Ե Բ.

I.

Աղակ.

Յոգնակ.

Աւղղակ. քամ -ի	քամի -ք):
Սեռակ. քամ -ու	քամի -ներ -ի:
Տրակ. քամ -ու	քամի -ներ -ի:
Հայցակ. քամ -ի	քամի -ք:
Բացատ. քամ -ուց	քամի -ներ -ից:
Պործ. քամ -աւ	քամի -ներ -ան:
Ներգոյ. քամ -ամ (ցղն. ում)	քամի -ներ -ամ (ցղն. ում):

II.

Աւղղակ. թարաւ որո թիւն (§ 9)	թարաւ որո թիւն -ներ:
Սեռակ. թարաւ որո թեան	թարաւ որո թիւն -ներ -ի:
Տրակ. թարաւ որո թեան	թարաւ որո թիւն -ներ -ի
Հայցակ. թարաւ որո թիւն	թարաւ որո թիւն -ներ
Բացատ. թարաւ որո թեանից (ցղն. թեանից)	թարաւ որո թիւն -ներ -ից
Պործ. թարաւ որո թեանաւ (ցղն. թեանաւ)	թարաւ որո թիւն -ներ -ան:
Ներգոյ. թարաւ որո թեանամ (ցղն. թեանում)	թարաւ որո թիւն -ներ -ամ (ցղ. ում):

III.

Աղակ.

Յոգնակ.

1.		
Աւղղ.	ուրման (պատ, պարխպ)	ուրման -ներ
Սեռ.	ուրման -ի ¹⁾	ուրման -ներ -ի
Տրակ.	ուրման -ի	ուրման -ներ -ի
Հայց.	ուրման	ուրման -ներ
Բաց.	ուրման -ից	ուրման -ներ -ից
Պործ.	ուրման -աւ	ուրման -ներ -ան
Ներգ.	ուրման -ամ (ցղն. ում)	ուրման -ներ -ամ (ցղ. ում):
2.		
Աւղղ.	թօր (թուր)	թօր -եր (ցղն. թօսր)
Սեռ.	թօր -ի	թօր -եր -ի
Տրակ.	թօր -ի	թօր -եր -ի
Հայց.	թօր	թօր -եր (ցղն. թօր -ար)
Բաց.	թօր -ից	թօր -եր -ից
Պործ.	թօր -աւ	թօր -եր -ան
Ներգ.	թօր -ամ	թօր -եր -ամ (ցղն. ում):
3.		
Աւղղ.	սօր (սար)	սար -ար
Սեռ.	սար -ի	սար -եր -ի
Տրակ.	սար -ի	սար -եր -ի
Հայց.	սօր	սար -ար
Բաց.	սար -ից	սար -եր -ից
Պործ.	սար -աւ	սար -եր -աւ
Ներգ.	սար -ամ (ցղն. ում)	սար -եր -ամ (ցղն. ում):
4.		
Աւղղ.	կատու	կատու -ք
Սեռ.	կատու -ի	կատու -ներ -ի
Տրակ.	կատու -ի	կատու -ներ -ի
Հայց.	կատու կամ կատու -ի	կատուք կամ կատուների

¹⁾ Արձան - քանի որ ու -ի վերջը շեշտ կայ ու պարզ է բաժան միւս հոգնակում շեշտը տեղափոխելով արձակ արմանի. ու արդէն կհասու է հեշում համարեալ ըրձանի:

	Եզակի.	Յոգնակի.
Բաց.	կատվ—ից	կատու—ներ—ից
Գործ.	կատվ—աւ	կատու—ներ—աւ
Ներգ.	կատվ—ամ (ցղն. ում)	կատու—ներ—ամ (ցղն. ում):

1.

IV.

Ուղղ.	Բաղդասար	Բաղդասար—ներ
Սեռ.	Բաղդասար—այ	Բաղդասար—ներ—ի
Տրակ.	Բաղդասար—այ	Բաղդասար—ներ—ի
Հայց.	Բաղդասար կամ Բաղդասարայ	Բաղդասար—ներ կամ ներ—ի
Բաց.	Բաղդասարայ անի(ց) կամ Հանի(ց)	Բաղդասար—ներ—ից
Գործ.	Բաղդասարայ անաւ կամ Հանաւ	Բաղդասար—ներ—աւ
Ներգ.	Բաղդասարայ անամ կամ Հանամ	Բաղդասար—ներ—ամ (ցղն. ում):

2.

Ուղղ.	Խաչատուր	Խաչատուր—ներ
Սեռ.	Խաչատուր—ոյ	Խաչատուր—ներ—ի
Տրակ.	Խաչատուր—ոյ	Խաչատուր—ներ—ի
Հայց.	Խաչատուր կամ Խաչատուր—ոյ	Խաչատուր—ներ կամ ներ—ի
Բաց.	Խաչատուրոյ անի (յ) ¹⁾	Խաչատուր—ներ—ից
Գործ.	Խաչատուրոյ անաւ	Խաչատուր—ներ—աւ
Ներգ.	Խաչատուրոյ անամ	Խաչատուր—ներ—ամ:

V.

Ուղղ.	Հարամ	Հարամ—ներ
Սեռ.	Հարամ—վայ	Հարամ—ներ—ի
Տրակ.	Հարամ—վայ	Հարամ—ներ—ի
Հայց.	Հարամ	Հարամ—ներ

1) Հեշտութեան համար մենք այսուհետեւ չ'ենք կրկնում: հանի(ց), հանաւ և ոչ ցղն. Ներգ. հորով ձեռ (ո-Տ):

	Եզակի.	Յոգնակի.
Բաց.	չըրամվայ անից ¹⁾	չարամ—ներ—ից
Գործ.	չըրամվայ անաւ	չարամ—ներ—աւ
Ներգ.	չըրամվայ անամ	չարամ—ներ—ամ:

Շանչի. ժամանակ յոյց տվող անունները հորովում են նոյնպէս ընդ հանուր կանոնին համեմատ, այսինքն՝ I (եթէ է կ վերջանում, օրինակ որդի) և III համեմատ:

§ 26. Առանցիկ օրինակներ մի քանի յոգնակի անունների:

1.

	1.	2.
Ուղղ.	Բաղդասար—ար ²⁾	Խաչատուր—ար ³⁾
Սեռ.	Բաղդասար—այ	Խաչատուր—ույ
Տրակ.	Բաղդասար—այ	Խաչատուր—ույ
Հայց.	Բաղդասար—այ	Խաչատուր—ույ
Բաց.	Բաղդասարայ անից	Խաչատուրոյ անից
Գործ.	Բաղդասարայ անաւ	Խաչատուրոյ անաւ
Ներգ.	Բաղդասարայ անամ	Խաչատուրոյ անամ:

3.

Ուղղ.	ըսկըրատիք (=իք)	ձիանք (ցղն. ձիանք)
Սեռ.	ըսկըրատ—այ	ձիան—այ
Տրակ.	ըսկըրատ—այ	ձիան—այ
Հայց.	ըսկըրատ—իք	ձիանք կամ ձիանայ
Բաց.	ըսկըրատայ անից	ձիանայ անից
Գործ.	ըսկըրատայ անաւ	ձիանայ անաւ
Ներգ.	ըսկըրատայ անամ	ձիանայ անամ, կայլն:

4.

§ 27. Ան մի քանի բառեր, որոնք հորովվելու չ'են հետեւում վերի յիշած օրինակներին, դարձ համարեա մի և նոյն

1) Ամ կրճատված՝ շըրվմ վանից, — վանաւ, — վանամ:

2) = Բաղդասար—եանք:

3) = Խաչատուր—եանք:

բառերն են, որոնք զբառահանական լեզուում և ուրիշ բառ-
բառանկրում էլ անկանոն են հոլովվում: Այդ բառերն են.

1. հայր.

	Եզակի.	Յոգնակի.
Ուղղ.	հայր (ցղն. հօր. § 4, ծան. 1)	հայր — ար (ցղն. հօր — օր)
Սեռ.	հօր	հր — ի, հայրն.
Տրակ.	հօր	
Հայց.	հայր կամ հօր	
Բաց.	հօր — ից կամ հօր անից (հօնից)	
Գործ.	հօր — ան կամ հօր անա	
Ներգ.	հօր — ամ, հօր անամ:	

2. աղպար, աղար (կղարայր.)

Ուղղ.	աղպար (կարգա՝ ախպար)	աղպար — ներ
Սեռ.	աղպուր	աղպար — ներ — ի, հայրն.
Տրակ.	աղպուր	
Հայց.	աղպար, աղպուր	
Բաց.	աղպուր անից	
Գործ.	աղպուր անա	
Ներգ.	աղպուր անամ:	

3. քոյր (հին ցղն. քուր).

Ուղղ.	քոյր (հին ցղն. քուր)	քոյրար (հին ցղ. քուր ար) կամ քվիրներ
Սեռ.	քվիր (համ. Վարար. քվոր)	քոյր — երի կամ քվիր — ներ — ի հայրն.
Տրակ.	քվիր	
Հայց.	քոյր, քվիր	
Բաց.	քվիր անից (քվիրից)	
Գործ.	քվիր անա (քվիրա)	
Ներգ.	քվիր անամ:	

4. կնակի, ցղն. կնեկի (կնիկ).

Ուղղ.	կնակի (ցղն. կնեկի)	կնան — էր
Սեռ.	կնեու (կարգա կնու § 11, ծան. 1)	կնան — աց

Եզակի.

Յոգնակի.

Տրակ.	կնեու	կնան — աց
Հայց.	կնակի, կնեու	կնանիք, կնանաց
Բաց.	կնեուց կամ կնեու անից	կնանաց անից
Գործ.	կնեով կամ կնեու անա	կնանիքով կամ կնանաց անա
Ներգ.	կնեում կամ կնեու անամ	կնանաց անամ:
	5. քայր (ցղն. ասիր § 4, ծան. 1).	
Ուղղ.	տայր. (ցղն. ասիր)	տայր — ար (ցղն. ասիր — ար)
Սեռ.	տերու ճ	տայր — եր — ի, հայրն.
Տրակ.	տերու ճ	
Հայց.	տայր (տասիր), տերու ճ	
Բաց.	տերու ճ անից	
Գործ.	տերու ճ անա (տայրա)	
Ներգ.	տերու ճ անամ (տայրամ):	

II. Գ Ե Ր Ա Ն Ո Ւ Բ Ե :

§ 28. Վերանունները զօհերկնու մի ինչպէս ներքե կը տես-
նենք, բացի մի քանի ճոնտարիական ասանձնու թիւններից
իրանց հօրվման մէջ մի այնպիսի ասանձնու թիւններ չ'են
ներկայացնում համեմատած ուրիշ բարբառների և զբա-
կանասիրի հետ և մի և նոյն ժամանակը մի քանի վերջաու-
րու թիւնների հետ մենք արդէն ծանօթ ենք անունների հո-
լովումից:

1. Էական գէրան. իս, դս, (ցղն. աս), ինքիր.
2. Արացական. ամ (ցղն. իմ), քու, իրան (յիրան), ցղն. իւ-
րան, միր, ձիր, իրաց, (յիրաց), ցղ. իւրաց.
3. Յոցական. հօի, դօի, նօի, սս, աա, ան, սօ, դօ, նօ.
4. Յարաբերական. ուր, ունչ (ցղ. ինչ). ուրն օր, ունչ օր
(ցղ. ինչ օր).
5. Հարցական. ումի, ունչ, ուր.
6. Անորոշ մոյն, ցղն. մուն (մին):

1. Էական զեր. իս, րս— (ցղն. րս—), ին+լը

Եզակի.

Յոգնակի.

Ուղղ.	իս	միր
Սեռ.	ամ, ցղն. իմ	միր
Տրակ.	անձ, ցղն. ինձ	միլ
Հայց.	անձ, ցղն. ինձ	միլ
Բաց.	անձ անից, ինձ անից	միլանից
Պործ.	անձ անաւ, ինձ անաւ	միլանաւ
Ներգ.	անձ անամ, ինձ անում	միլանամ (ցղն. ում):
Ուղղ.	րս (ցղն. սոս)	րս ր, ցղն. սոս ր
Սեռ.	րս	ձիր, ցղն. ձիր
Տրակ.	րիլ	ձիլ—ձիլ
Հայց.	րիլ	ձիլ—ձիլ
Բաց.	րիլանից (կամ րիլ հանից, ցղն.)	ձիլանից, ցղն. ձիլանից
Պործ.	րիլանաւ (րիլ հանաւ, ցղն.)	ձիլանաւ, ցղն. ձիլանաւ (կամ հանաւ)
Ներգ.	րիլանամ, ցղն. րիլանում	ձիլանամ, ցղն. ձիլանում:
Ուղղ.	իներլ	
Սեռ.	իր, իրան, ցղն. իր, իրան իրաց, ցղն. իրաց	
Տրակ.	իրան, իրան, ցղն. իրան կայլն, ինչպէս § 26, ծան. 1.	
Հայց.	Տրականի նման	
Բաց.	իրանից, իրան անից, իրանից (իրան հանից)	
Պործ.	իրանաւ, ցղն. իրանաւ, իրան անաւ, իրանհանաւ	
Ներգ.	իրանամ, իրանում:	

Օրանք. 1. Այս զերանունները ցղնեցիկներ ձևերը, որոնց վերայ աւելացնենք թէև համեմատաբար սակաւ՝ բայց այնու ամենայնի գործածական ձևեր՝ ինձանայ, րիլանայ, կայլն, իրանց, րերականական և Փօնտիկական յատկա թիւներով ցոյց են տալիս թէ ինչ աստիճան ցղնեցիկներ մտնենում է Աարարաղի բարբառին, ¹⁾ թէ ինչպիսի

1) Աարարաղ. բարբառի ձևերը տես Պատկ. Пасл. о діал. Арм. яз. кр. 68—69:

մի սահմանագիծ է կազմում Յղնայի լեզուն Ազուլիցոյ և Աարարաղցոյ բարբառի մէջ, ցղն. սոս, Աարար. սոս, իսկ ցղն. ձիր չ—ի չ փոխվելով մտնենում է Աարարաղի բարբառին մինչդեռ է—ի չ փոխվելովը հետևում է զօկերէնի ընդհանուր կանոնին (§ 2):

2. ցու ցական զերան. հօհ, րօհ, նօհ. ոս, րօ, նօ. սս, սս, ան.

Վիտակու արժան է որ հօհ, զօհ, նօհ զերանունները գործածական են միմիայն զօհ բարբառի կենտրոնում, այսինքն՝ Ազուլիսում և նորա շրջակայ զի զերում մինչդեռ Յղնայում և ուրիշ Ազուլիսից փոքր ՚ի շատ է հետու զիլ զերում ցու ցական զերանաւ ան այլ ձևը մենք բարբառին չենք պատահում: Այլ հանդամները աւելի հաւանական է կացու ցանում այն ենթադրու թիւնր, որ մենք յատաջ ենք բերում մեր հետապօտու թիւան սկզբում զօհ բառի առիթով. հօհ զերանու նի բացասական՝ միմիայն Ազուլիսին յատուկ գործածու թիւնր (հայց. հօլ, զօլ) յատաջացիլ է զօհ անու նր. այլ երեղթը մենք արդէն համեմատել ենք հոսս ¹⁾ բառի հետ, որով կրչու մ են արեւելան հայերը արեւմտան հայերին հոս բառի ստանձնական գործածու թիւան պատճառով, արեւելան հայ բարբառներից ոչ մինի մէջ չր կայ այլ բառը: հօհ բառի մէջ հ—ի «—ից փոխված լինելու մասին մենք արդէն խօսել ենք վերե (§ 14). Է՛լ կարելի չր համեմատել այստեղ այլ զերանու նր յունարէն արական յօլի ն (հօ) և բառինընդ հօզ զերանու ան հետ ²⁾: Ատախնեցիկի հետ համեմատելու է և այն կ հնչել նր, որ ընդունում է այլ զերանու նր իւր վերջից հօ—ի, զօ—ի, նօ—ի: Այլ այն էնկլիտիկական կ է, որը բացի բառինընդից, ինչպէս իրաւ այլ նկատում է և

1) հոսս յատաջացիլ է հոս բառի կրկնելոց:
2) Ние, баяе, һое.

ճան մեծ գեր է խաղում հայոց բայի խոնարհման մեջ, պահաս է այդ գերը և զօկերէնում:

ա. եմ—զօկ. ըճ:

1. Ներկայ.

Եզակէի.		Յոգնակի.	
գրակ. եմ, զօկ. ըմ	գրակ. ենք = եմք, զօկ. ըք (= զար. ընք)		
ևս	րս	էք	ըք
է	այ	են	ըն
բացասական	չեմ		չէք
	չիս		չէք
	չի		չեն:

Յ. գ. այ, ինչպէս և առհասարակ այդ ժամանակի ամբողջ խոնարհումը, համարեա նոյնու թեամբ աննում մ ենք և Վարարացի բարբառում միայն այն գանազանու թեամբ, որ զօկերէնը՝ իւր Ֆոնետիկայի ոգուն համեմատ՝ կորցնում է ն (=մ) + ի առաջ (§ 19, 4), որով և մօտենում է հին հայերէնին, ուր՝ օրինակ՝ էս+ ի տեղի էիճ:

Ծանօթ. Այդ բայի շեշտի և առհասարակ ինքնուրոյնութեան ատիճանի մասին տես § 8:

2. Անցեալ անկապար.

Եզակէի.		Յոգնակի.	
գրակ. էի, զօկ. նել ըմ	գրակ. էինք (= էսք) զօկ. նել ըք (= ընք)		
էիր	նել ըս	էիք	նել ըք
էր	նել այ	էին	նել ըն:

Ծանօթ. Զօկերէնում այս ժամանակը առանձին առված պայտէս է խոնարհում. իսկ ուրիշ բաների հետ միասին նել կարող է և յետագասով՝ բանի մարին համեմատ, այսինքն՝ ըմ նել ըս նել այ նել են:

Այս ժամանակի զօկերէն ձևը, որ ոչինչ նմանութիւն չունի գրականականի հետ, կազմված է, ինչպէս երևում է, էճ բայի Վնդումներ թեկնից՝ Եսայ որը զօկերէնում կրճատակ է էլ և նոյն բայի Ներկայից, այնպէս որ ստացվում է էլ ըճ, ն ի ա երևում էլ ի սկզբից այդ ն ի մասին գետ միջոց կ'ունենանք ներքև խօսելու: Թէև զօկերէն այդ բարդ ձևը պիտի ուրեմն համապատասխանէր հին գրականական Անցեակ Յարակատար՝ հայ եմ, հայ ես, հային և ոչ էի, էիր, էր, և այլն, այնու ամենայնիս զօկերէնը զործ է անում այդ ձևը միմիայն էի, էիր, հային, համար: Նկատելու արժան է, որ զօկ բարբառը կամ կորցրել է կամ խիի բոլորովին էլ ունեցել Անցեակ անկապար էի, էիր, հային ձևը և փոխարինել է այդ ձևը վերջիցեալ բարդ ձևով՝ նել ըմ, ըս, հային (հայ եմ, ես, հային), մինչդեռ ուրիշ բարբառները բոլորովին ընդհանրապէս են վարվել՝ կորցրել են Յարակատարի ձևը (հայ եմ, ես, են) և սրահել են Անցեակ անկապարի ձևը, էի, էիր, հային թեև տեղ տեղ կերպարանափոխված, ինչպէս, օրինակ, Վարարացի, ի, իր, ար, ինք, իք, ին: Չարմանալին այն է որ զօկերէնի այդ ձևը ոչինչ նման հետքեր չունի մինչև անգամ Վարարացոց բարբառում, որին նա շատ անգամ մօտենում է իւր Յղնայի բարբառի միջոցով, այդ Յղնայի լեզուն, որը կրկնում աւելի մօտ է լինում մ'Վարարացի բարբառին քան թէ Ազուլիսի այս գեղքում ոչինչ կապ է ներկայացնում մ'Վարարացի բարբառի հետ:

Ինչպէս որ գրականականը և ուրիշ բարբառները բայի Ներկայի (եմ) և Անցեակ անկապարի (էի) ձևերից, այդ բայի խոնարհումից ուրիշ ձևեր չեն սրահել, այնպէս էլ զօկերէնը բայի զոցա համապատասխան ըճ, և նել ըճ ձևերից ուրիշ ձևեր չունի այդ բայից մնացած, այնպէս որ մնացեալ ժամանակ

նակները կազմելու համար ինչպէս զօկերէնը, այնպէս և միս րարբատները գործ են ածում լինելու բայի ձևերը:

բ. լինելը—զօկ. ազ. ելել ցղն. ելնալ:

Այս բայը յառաջացել է ել բայի կրկնելուց՝ ել—ել որը զանազան րարբատներում զանազան կերպարանք է ստացել. զորանից են յառաջացել բլար, բլել, բլնել, բնել, կղնել, կղանել, լինել, վերջապէս ազուլ ելել ցղն. ելնալ: Արտահան այս բայի խոնարհումը համարեա ոչինչով չէ զանազանվում միս՝ ոչ—կական բայերի խոնարհումից, ուրեմն մենք զեւ միջոց կ'ունենանք յառաջ բերել այդ բայի խոնարհումը, երբ արգէն արած կը լինենք հարկաւոր նկատողութիւնները սահասարակ բայերի մասին:

§ 30. Քերականութիւնը, ինչպէս յայտնի է, բաժանում է Հին հայերէնի բայերը չորս ընդհանրութեան Աներեցիմ կղանակի ել ելնալ ալ ալ վերջաւորութիւնների համաձայն: Աոր հայերէնի զրականականը արգէն չէ, կարելի են թարկել այդ բաժանման, որովհետեւ պակասում է ալ վերջաւորութիւնը, իսկ րարբատներում պակասում են երբեմն այդ վերջաւորութիւններից մի քանիսը, զօկերէնում, օրինակ, Ազուլիս բարբառը արահել է միայն ել վերջաւորութիւնը, Յգնային բայի ել ունի և ալ վերջաւորութիւնը համարեա նոյն գէպքերում, ինչ տեղ որ մնացել է Աարբաղե բարբառում, ուրեմն այս գէպքում էլ ցղնեցիքներ մնում է հաստատ իւր գերին՝ մի տեսակ կազ ներկայացնելով զօկերէնի և Աարբաղ բարբառի մէջ:

Այսպէս ուրեմն Աներեցիկ եղանակը զօկերէնում վերջանում է—Ագուլիս բարբառում ել՝ ամնիլ, ահիլ, օտիլ, մնանիլ, հոանիլ, և այլն.—Յնայի բարբառում ելնալ՝ ամնիլ, ահիլ, օտիլ, մնանալ, հոանալ, և այլն:

Օտանել. 1. ել վերջաւորութեան մէջ է մնալն կրկնելը այստեղ ինչ որ առաջ (§ 2) նկատել ենք՝ ինչ տեղ որ զրականականում բայի վերջաւորութեան մէջ տեսնում ենք է, այնտեղ զօկերէնը ներկայացնում է է այնպէս որ՝ աւել—զօկ. ահիլ, աւել—զօկ. ահիլ, և այլն:

Օտանել. 2. ալ վերջաւորութիւնը պնդելէն—յատուկ է այն բայերին, որոնք և քրականական—վերջանում են ալ և այդ վերջաւորութեան առաջից ունին ալ սուֆֆիքսը, այսինքն ալնալ Այդ կարգի բայերին պատկանում է և որեւէ ալ բայը, ազուլ, տիսիլ (նոյնպէս տիհիլ) զրակ. տեսնել, որի լի ձևն է տես—ալ—ել. զրակ. ազալ, ազ. բղանիլ, ցղն. բղանալ:

Միաժամակ բայերը, որոնք զրականականում են ուրիշ բարբառներում վերջանում են ալ օրինակ՝ առլ, լալ, գնալ, ևն. զօկերէնում վերջանում են օլ, ինչպէս և հարկաւոր է, սպասել՝ համաձայն այդ բարբառի յայտնի օրէնքին (§ 1), որով միաժամակ բառերում ալ փոխվում է օ՝ առլ, լոլ, նոլ (կրճատված ՚ի տեղի՝ գնոլ). Գալ բայը զօկերէնում գասել է գնալ—լինելով ինքնակի է կրկնույ պատճառով փոխվում, այսինքն՝ փոխվելով առաջ Գնալ յետոյ փոխվել է գնալ (համաձայն § 5 օրէնքին), առաջին ձևի հետքերը մենք պատահում ենք, օրինակ, Յգն. Գնալ (գալիս ևս) Առաջին լեզ. կօս բա:

Աներեցիկ կղանակը, ինչպէս յայտնի է, հոյովում է, հարկվում ժամանակ ել վերջաւորութեան մէջ է միս հոյովութեամբ փոխվում է, և այդ կրեցիմ յատուկ է, ինչպէս յայտնի է, Հին և նոր հայերէն զրականական լեզու ին և ուրիշ բարբառներին, օրինակ՝ Հին հայ. կրաւորակ. զրեց, նոր հայ. զրեց—Սեռակ. զրեց, զրվել, ազ. զրվել—Սեռ. զրվել: § 31. Ընդհանրութիւնը ունի երեք ժամանակ՝ Աներեցիկ, Անցեալ և Ապաստին: Աներեցիկ, որ զրականականում է ուրիշ բարբառներում վերջանում է ալ¹⁾՝ բերուց, սանուց, ծնուց,

¹⁾ Այդ ալ—ի մասին տես Իսկ. Իսկ. ու զօրոտի Արտ. մ. § 90, 1:

և այլն, այդ ոչ փոխում է զօհիրէնում միշտ ուղ (§ 5)՝ տասնուդ, բիրուդ (ցղն, պիրուդ), ծնուդ, և այլն:

Ղնդունելութեան Անցեալ ժամանակը Հին գրականականում վերջանում է եւս նոր Հայերէնի գրականականում այդ ձևը մնացել է միայն ածականի մտքով, իսկ իրբև բայի ձև կրճատվել է եւս այլ է, օրինակ, անցեալ, մնացեալ, յիշեալ, և այլն, այլ է՝ անցել (է), մնացել (է), յիշել (է), և այլն: Սոր գրականականը և բարբառները ունին այդ ձևի հետ միասին և ուրիշ մի վերջաւորութիւն Անցեալ Ղնդունելութեան համար, այն է՝ ած, որ հաւասարապէս գործածական է թէ ածականի թէ բայի նշանակութեամբ, օրինակ՝ անցած տարին և տարին անցած է, վերև յիշածը և վերև յիշած ենք, և այլն: Չօկ բարբառը նոյնպէս ունի այդ երկու վերջաւորութիւնները. Հին եւս—ը նա բոլորովին կորցրել է ինչպէս ածականի ձև (փոխարինել է ած վերջաւորութեամբ), իսկ իրբև բայի ձև կերպարանափոխել է ե (Յղնայի լեզ. կրբինն և աւ) միավանկ բայերի համար, աւ—մէկից աւելի վանկ ունեցող բայերի համար: Ինչպէս որ այդ եւս (նոր հայ. ել) վերջաւորութիւնը զօհիրէնում միավանկ բայերի համար փոխվում է եւս իսկ մէկից աւելի վանկ ունեցողներին համար աւս այնպէս էլ միւս՝ ած վերջաւորութիւնը զօհիրէնում միավանկ բայերի համար փոխվում է եծ, իսկ մէկից աւելի վանկ ունեցողներին համար մնում է ած: Բայց եծ վերջաւորութիւնը պիտի սահմանափակենք բուն Ազուլխի լեզուով (§ 1), որը այս դէպքում ընդգէմ է վարվում իր օրէնքին (§ 1), որով միավանկ բառերում ա փոխվում է օ, մինչդեռ Յղնայի լեզուն աւելի հետևաբար է վարվում՝ այս դէպքում էլ փոխելով ա—օ, ներկայացնելով մեզ ուրեմն միավանկ բառերի համար օծ: Այդ օ, ինչպէս արդէն նկատել ենք (§ 1,

ծան. 5), վանկ աւերացս ծ ժամանակը կրկին չէ փոխվում ա, ինչպէս այդ լինում է ուրիշ դէպքերում:

Անցեալ Ղնդունելութիւնը ունի զօհիրէնում մի Ֆօնե-ափկական յասկութիւն, որի մասին այսպեղ կրկին յիշելը հարկաւոր ենք համարում. գրականական և ուրիշ բարբառներին ց, որ երևում է եւ (ևալ) և ած վերջ. սկսելից, փոխվում է զօհիրէնում հ (§ 14)՝ մնացել—զօհ. մնահալ, հիւանդաշած—զօհ. հիւանդահած, և այլն:

Ուրեմն Անցեալ Ղնդունելութեան վերջաւորութիւններն են՝

	Հին հայ.	նոր հայ. գրակ.	զօհ.
1.	եալ	ել	միավանկ բայ. համ. եւ (ցղ. կրբինն և աւ) մէկից աւել վանկ. աւ
2.	—	ած	միավանկ. ադ. եծ, ցղ. օծ մէկից աւել վանկ. ած
Օրինակներ՝			
1.	գրեալ, նստեալ	գրել (եմ), նստել (եմ)—ցղ. նստալ, ահալ, տարալ	գլրել (ցղ. կլրել), նստել
2.		գրած, նստած	գլրած, կլրած, նստած, ահած, տարած:

Չօանթ. Ինչպէս տեսնում ենք օրինակներին, Յղնայի լեզուն տատանվում է եւ և աւ—ի մէջ միավանկ բայերի համար, մի կողմից՝ լսել, ճրել, արել ¹⁾ (գրել), և այլն, միւս կողմից՝ նստալ, կարալ, թնալ են: Այդ տատանումը անշուշտ հետևանք է Ազուլխի և Ղարաբաղի բարբառների ազդեցութեան:

Ղնդունելութեան Ապառնի ժամանակը վերջանում է Հին Հայերէնում լաց, նորում՝ լո, աւաջնը մնացել է Աֆոնիսի լեզուում կերպարանափոխված լաց, օրինակ՝ գլրելաց, անեւաց, ըհելաց (ասելաց), մնալաց, և այլն. Էրեբրդը նոյնութեամբ

¹⁾ Արտաս. կապու. իր թէ լնել, լսել, ճրել, արել:

Յղնայն լեզուում (ինչպէս և Վարդարայն)՝ կըրիրու (զըրիւ) ,
արնիլու կամ ասնիլու, բնիլու, մնալու, և այլն:

§ 32. Սա հման ա կան և դան ա կ:

1. Ներքայ: Նոր հայերէնի արևելեան մասումը այս ժա-
մանակը կազմվում է ուժ վերջաւորութեան միջոցով, որ զրն-
վում է բայի արմատի վերայ: Այդ ուժ ոչ այլ ինչ է, եթէ ոչ
Ներդրական հորովի վերջաւորութիւնը, որը աւելանալով
բայի արմատի վերայ՝ ցոյց է տալիս այդպիսով ասարկայի
գործողութեան կամ կրելութեան մէջ դանվիլը: Վորա Ներ-
դրական լինելը սպասցու ցանկում է փոքր ՚ի շատ, և նորա-
նով որ այն բայերը որոնք չեն բնգունում ուժ վերջաւորու-
թիւնը, փոխարինում են նորան Աներիցի կզանակի այն
ձևով, որը համապատասխանում է Ներդրական հորովին՝ մի-
այն այն գանազանութեամբ, որ այդ Ներդրական հորովը ցոյց
է տալիս ասարկայի գործողութեան խաճանակէ մէջ դանվիլը.
այդ այն ձևն է, որ վերջանում է լի կամ աւելի ձիւղն ասած
լի՝ զըրիւս, սպիւս, լայիւ:

Արևին այդ երկու կերպովը կազմվում է Սահմանական
կզանակի Ներկայ ժամանակը, ուժ ի միջոցով կազմում են
Բոլոր բայերը Բայի աւ վերջացած բայերից, որոնք կազմում են
իրանց Ներկայ (լի) ի միջոցով: Հետո թեան համար ս. ս. ա-
ջին ձևը անուանենք աւաջն լծորդութիւն, երկրորդը՝ երկ-
րորդ լծորդութիւն:

Այդ տեսակ է կազմվում, ասացինք, Ներկայ ժամանակը
նոր հայերէնի ամբողջ արևելեան ձիւղումը, ուրևին և զո-
կերէնումը, որը այդ ձիւղի բարբառներից մէկն է: Այդ ուժ,
որ օգնում է Սահմանականի Ներկայ ժամանակը կազմելուն,
ասացինք, Ներդրականի վերջաւորութիւնն է, ուրևին զօկե-
րէնում նա ետևարկվում է, նայն օրէնքներին, որոնց կեթարկ-

վում է նա իրրև անունների Ներդրական հորովի վերջաւոր-
ութիւն, այսինքն՝ Ազու լիսի լեզուում՝ շէլայն ասի Գրանկաթ
ժամանակը (ուրևին միասնակ բայերումը անպատճառ) ծնած է
ուժ, իսկ շէլայնց Գորս ծնալով փոխում է ամ (§ 24): Յղնայնի
լեզուում՝ ուժ Բոլոր Գրանկաթի համար էլ ծնած է անփոփոխ (ibid.
և § 6, ծանօթ):

Խօսելով Ներկայի մասին հարկաւոր է ուշադրութիւն
գարձնել մի նշանաւոր՝ միայն զէլ Բարբառին յատուկ երևցիմի
վերայ. այն Բայերը որոնք սկսում են յայնաւոր աստով Ներ-
կայ ժամանակում երանց սկսելը ընդունում են ն. օրինակ՝ ն—ա-
համ բմ, ն—օտամ բմ, ն—իզամ բմ (ցղն, նահում բմ, նօ-
տամ բմ, նօղմ բմ), և այլն: Ե՛նչ տեղից է յատաջացել այդ
ն և ի՛նչ նշանակութիւն ունի: Ահա սրօթ. Պատկանեանի
կարծիքը գորս մասին, որի հետ մենք բոլորովին համաձայն
ենք. «Թէ և այժմ զժվար է մեկնել այդ աստի էութիւնը, այ-
նու ամենայնիւ այդ երևցիմը չը պիտի խառնել այն ն հետ,
որ մենք պատահում ենք Արևանի բարբառի նշանի և Տփիսի-
սի բարբառի նշանի (ընկնիլ), նշանի (ընկեր) բառերի մէջ,
որոնց մէջ այդ ն պատահական է (արտասանութեան յար-
մարութեան համար 1):» «Ի նախկինը— ասում է մի ուրիշ
տեղ սրօթ. Պատկանեանը 2) — որը Տրական ուժ—ի հետ
կազմել է Ներդրական (Местный) հորով, նոր բարբառնե-
րում գործածութենից ընկել է: Նա անհետացել է, բայց ոչ
բոլոր զեպքերում: Ազու լիցոց բարբառումը նա երևում է մի
ուրիշ հին նախորի ձևով, որը մենք պատահում ենք հնա-
դոյն հեղինակների մօտ (Վաւիթ) և որը կապ ունի ուրիշ
հնգիւս—Էւրոպական լեզուների ու, օւ նախորիների հետ:

1) Парк. Пасл. о діал. Арм. из. кр. 46:
2) Ibid. кр. 20:

Ազուրկեցոյ նոր—куда 1) բառումը ն գրված է «—ը—ի վի-
րայ, իբր՝ յոր—в какую сторону? в какомъ мѣствѣ?
рѣб? Համեմ. Չ.ուզ. նուսայ:»

Այժմ բերենք մի քանի օրինակներ՝ Ներկայի խոնարհման:

I. Ածորդութիւն (ու՛մ, ամ՛):

Գրական.	Ձե՛լ.
կարում եմ, ես, է, ենք, Ազ. կարում բմ, բս, այ, Յզ. կարում բմ, բս, են:	
էք, են.	բք, բք, բն.
ասում եմ, ես, է, ենք, նահամ բմ, բս, այ, նահում բմ, բս, են:	
էք, են.	բք, բք, բն.
հետնում եմ, ես, է, ենք, էք, են.	հաննամ բմ, բս, այ, (խոնարհչի. II Ածորդ. Աներ. եղ—ալ):
	բք, բք, բն.

II. Ածորդութիւն (ալ—խ—օլիս—ելիս, տես ներքե ծանն.):

տալիս եմ, ես, է, ենք, Ազ. տալիս բմ, բս, այ, Յզ. տալիս բմ, բս, են:	
էք, են.	բք, բք, բն.
գալիս եմ, ես, է, ենք, գելիս բմ, բս, այ, գօլիս բմ, բս, են:	
էք, են.	բք, բք, բն.

Չանե՛ն. ալ—խ—օլ—իս—ել—իս վերջաւորութիւնների մէջ Վոր-
չում է, որից յետոյ կորչում է և հետեւեալ ՚ի, այնպէս որ բնկնում է ամ-
բողջ ՚ի վանկը. ուստի յատաջանում է ա—ս, օ—ս, ե—ս վերջաւորու-
թիւնը. այնպէս որ Յզնայի լեզուն ներկայացնում է մեզ բայի յիշեալ
ձևերից և հետեւեալ ձևերը՝ տաս բմ, գօս բմ, տաննս բմ: Այս երևոյթը
(ի կորուստը) կատարելապէս մեկնում է « Խոյեցոյ բարբառի՝ ներկայ
ժամանակի մէջ՝ բերես բմ, երթաս բմ, կայն: Աւրեմն Խոյեցոյ այդ
», որը անմեկնելի է համարվում 2), շատ հեշտ տեսակ մեկնվում է
չնորհիւ զօկ բարբառի: Թէև ալ—խ—օլ—իս—ել—իս վերջաւորու-

1) Նշանակում է նոյնպէս ռաբ?
2) Տես Պատկ. Назвѣт. о діал. Армян. яз. էր. 20 է. 75:

թիւնների մէջ Վ կորուստը յատուկ է միայն Յզնայի բարբառին,
բայց Վ կորուստը ուրիշ զեպքերում յատուկ է և Ազուրկի լե-
զուին. օրինակի համար՝ Անցեալ Աստարեալ ժամանակում զօկե-
րներ (ազ. և յզ.) ներկայացնում է մեզ երկու ձև՝ ահալ բմ, բեղ բմ,
և այլն և ահամ, բեմ, կայն (տես ներքե. Անց. Աստ.):

2. Անցեալ անկապար կազմվում է Ներկայի նման և խո-
նարհվում է կական բայի Անցեալ անկատարի միջոցով: Նկա-
տելու է միայն օր այս զեպքում կական բայի այդ ժամանակի
ձևը բլչ կերպարանաւորվում է, այսինքն՝ բմ՛նել, բս՛նել,
այ՛նել, բք՛նել, բն՛նել, բն՛նել և ոչ՛նել, բմ՛նել, բս՛նել, կայն,
(29. 2 ծանօթ.):

I. Ածորդութիւն:

Գրական.	Ձե՛լ.
կարում էի, էիր, էր, Ազ. կարում բմ՛նել, բս՛նել, Յզ. կարում բմ՛նել, են:	
էիրք, էիր, էին.	նել, այ՛նել, են.
ասում էի, էիր, էր, նահամ բմ՛նել, են, նահում բմ՛նել, են:	
էիրք, էիր, էին.	
հետնում էի, էիր, էր, հաննամ բմ՛նել, են.	(II Ածորդ.):
էիրք, էիր, էին.	

II. Ածորդութիւն:

տալիս էի, էիր, էր, տալիս բմ՛նել, բս՛նել, տալիս բմ՛նել, են:	
էիրք, էիր, էին.	կայն.
գալիս էի, էիր, էր, գելիս բմ՛նել, բս՛նել, գօլիս բմ՛նել, կայն:	
էիրք, էիր, էին.	կայն.

3. Անցեալ կապարեալ (Perfect, historicum, Аористъ): Այդ
ժամանակը զօկերէնս մ բոլորովին կնքնու բայն կերպարանք
ու՛նի. նա է՛ի, բնկու նու մ ինչպէս զբարբառականում և ուրիշ

բարբառներում՝ ց—ի, ց—այ կամ ի, այ վերջաւորութիւններ, այլ կազմում է այնպէս, ինչպէս գրականականում և ուրիշ բարբառներում Անցեալ Յարակատար, այսինքն՝ առնվում է բայի Անցեալ ընդունելութեան առաջին յեւր՝ ել կամ ալ (ոչ եթ կամ աթ) և ետևան Բայի Ներկայ ժամանակը ստացվում է ուրեմն՝ լսել ըմ, տարալ ըմ, ահալ ըմ, և այլն — մի ձև, որ կրում է Անցեալ Յարակատարի կերպարանքը, բայց ունի միմիայն Ատարեալի նշանակութիւն: Այդ ձևի հետ միասին զօկերէնում գործ է ածվում և մի ուրիշ ձև, որը ոչ այլ ինչ է, կթէ, ոչ մի և նոյն ձևը միայն կրճատված՝ լ— ի կորուսմամբ, — մի կրեցթ, որի մասին խօսացինք վերև (1 ծան.) այնպէս որ՝ լսել ըմ = լսե—մ, լսել ըս—լսե—ս, լսել ըք լսե—ք, տարալ ըն—տարա—ն, և այլն: Նկատել հարկաւոր է որ կղակի Յ-դ գէմքը չէ կրճատվում, այլ մնում է միշտ— կլ այ կամ—ալ այ՝ լսել այ, տարալ այ, և այլն: Այս է հէնց Աօրիստի այն ձևը, որի գոյութիւնը Ազուլեցոց բարբառում միայն ենթադրում է Պատկանեանը իսկ այսպիսի ձևեր, ինչպէս ահալ այ, կանչալ այ, ամհալ ըմ՝ նահալ ըմ, գնելով ամհալ ըմ, նահալ ըմ, և այլն հետ՝ նա համարում է Անցեալ Յարակատար (Perf. logicum), մինչդեռ զօկերէնում այդ կրկու ձևերը բոլորովին տարբեր նշանակութիւն ունին, մէկը՝ ամհալ ըմ, նահալ ըմ—Աօրիստ է (Անց. կատ.), միւսը՝ ամհալ ըմ, նահալ ըմ—Անցեալ Յարակատար (Perf. log.): Ննթադրելով Աօրիստի գոյութիւնը զօկերէնում, Պատկանեանը փորձում է կազմել այդ ժամանակը, նա կազմում է՝

տահամ, փահար, փահա—
տահար, տահար, տահան:

Այդ ձևերը կազմելիս օգնել է անշուշտ բարբառների անալոզիան և այդ յաջողվել է բայի կղակի կրկրող և կրկրող

գէմքերից՝ փահար, փահա—, որոնք բոլորովին օտար են զօկ բարբառին:

4. Անցեալ Յարակատար (Perf. logicum), Անցեալ Չերակատար (Plusquamperfectum): Չորս կազմվում են զօկերէնում այնպէս, ինչպէս և ուրիշ բարբառներում, այսինքն՝ Անցեալ Ընդունելութեան և ետևան բայի Ներկայ (Անցեալ Յարակ. համար) և Անցեալ Անկատարի (Չերակատարի համար) միջոցով միայն զօկերէնը զանազանվում է գրականականից և ուրիշ բարբառներից նորանով, որ այս ժամանակները կազմելու համար առնում է Անցեալ Ընդունելութեան Բայի երկրորդ, այսինքն՝ աթ (կամ եթ) վերջապա յեւր:

Անց. Ատարեալ:

Գրական.	Զօկ:
եւ. կտրեցի, եցիր, եց. կտրել (յգ. կտրալ) ըմ, կամ՝ կտրեմ, կտրես, ըս, այ. կտրել այ.	
յփ. կտրեցինք, եցիր, կտրել (յգ. կտրալ) ըք, կտրեք, կտրեք, եցին. ըք, ըն. կտրեն ¹⁾ :	
ասացի, ասացիր, ասաց. (ազ. և ցղ.) ահալ ըմ, կամ՝ ահամ, ահաս, ըս, այ. ահալ այ.	
ասացինք, ասացիր, ա- ահալ ըք, ըք, ըն. ահար, ահար, սացին. ահան:	
հեռացայ, ար, աւ. հասհալ ըմ, ըս, այ. կամ՝ հասհամ, հասհաս, հասհալ այ.	
հեռացանք, ար, ան. հասհալ ըք, ըք, ըն. հասհար, հասհար, հասհան.	

Անց. Յարակատար:

կտրել } եմ, ես, են. ազ. կտրել } ըմ, ըս, այ, ըք, ըք, ըն:	
կտրած } եմ, ես, են. յգ. կտրած } ըմ, ըս, այ, ըք, ըք, ըն:	

¹⁾ Տես վերև 3. Յնեցերէնը կը ընի 'ի հարկե' կտրամ, կտրաս, կտրալ այ. կտրար, կտրար, կտրան:

ասել	} եմ, ես, է, ենք, էք, են.	(ազ. և զգ.) ահած ըմ, ըս, այ, ըք, ըն:
ասած		
Տեսացել	} եմ, ես, է, ենք, էք, են.	(ազ. և զգ.) հասհած ըմ, ըս, այ, ըք, ըն:
Տեսացած		

Անց. Պերակարար:

կտրել	} էի, էիր, էր, էինք, էիր, էին.	ազ կտրեմ } ըմ նեյ, ըս նեյ, այ նեյ, կտրած } ըք նեյ, ըք նեյ, ըն նեյ:
կտրած		
ասել	} էի, էիր, էր, էինք, էիր, էին.	(ազ. և զգ.) ահած ըմ նեյ, ըս նեյ, այ նեյ, ըք նեյ, ըք նեյ, ըն նեյ:
ասած		
Տեսացել	} էի, էիր, էր, էինք, էիր, էին.	(ազ. և զգ.) հասհած ըմ նեյ, ըս նեյ, այ նեյ, ըք նեյ, ըք նեյ, ըն նեյ:
Տեսացած		

5. Ապատեմ: Այս ժամանակը ունի զօկերէնու մ մի առանձին ինքնու բոյնու թիւն. այդ Բարբարը զը Գեպէ Բարբարին կը ճաննէր, որի օգնու թեամբ կազմելու մ է Ապատեմին նոր հայեբէնի ամբողջ արեկեան ճիւղում թէ գրականականու մը, թէ բարբարներու մը: Այդ կը ի պակասու թիւնը Ապատեմ համար չէ մտակցելու մ գօկերէնը արեման հայ բարբարներին, որովհետեւ այս վերջինները գտնեա ուրիշ ժամանակներին (Սերկայի և Անկասարի) համար ունին կը բայց զօկերէնը այդ մասնիկի գործածու թեան նշոյլը անգամ չ'ունի ոչ մի գեպքում: Չ'ունենալով կը զօկերէնը կազմու մ է իւր Ապատեմին առնելով Բայն Անկասարն եղանակը և խոնարհելով նորա հետ Էական Բայն Սերկան: Չայնա որով սկսիւր բայերը այստեղ էլ ինչպէս Սերկայում, ընդունում են իրանց սկսիւր վերե յիշած ն ասոր (նահել, նասիլ, և այլն): Ուրեմն՝

Ապատեմ:

Գրական.	Զգի.
կը կտրեմ, ես, է, ենք, էք, են.	(ազ. և զգ.) կտրել ըմ, ըս, այ, ըք, ըն:

կասեմ, ես, է, ենք, էք, են.	(ազ. և զգ.) նահել ըմ, ըս, այ, ըք, ըն:
կը հեռանամ, աս, այ, անք, և այլն.	ազ. հասնել, զգ. հասնալ ըմ, ըս, այ, և այլն:

Նշանի. Զօկերէնի այս Ապատեմն նմանու թիւն ունի գրականականի և ուրիշ բարբարների բացասական Ապատեմին չ'եմ կտրել, չ'եմ ասիլ, չ'եմ հեռանալ, չ'եմ գալ, և այլն:

§ 33. Հրամայական և զանազան:

Այս եղանակի վերջու որու թիւնները մի տեսակ կապ ունին Անցեալ Մնացուներու թեան հետ.

1. Աթէ, Անց. Մնացու. վերջանու մ է—էլ Հրամայականը վերջան. է:
2. Աթէ, Անց. Մնց. վերջան. —ալ Հրամայ. վերջան. ա.
3. Աթէ, անց. Մնց. վերջան. —հ—ալ (զր. ց—ել) Հրամ. վերջան. հ—է: Օրինակներ.

	Անգեալ Մնացու.	Հրամայական ել.
1. Գրական. գրել	զէ. գըր — էլ (զգ. կըրել)	գըր — է (զգ. կըրէ).
գրել	գըր — էլ (զգ. աըրել)	գըր — է (զգ. աըրէ).
նասել	նատ — էլ	նատ — է
	(բայց զղն. նատ — ալ	նատ — ա)
կտրել	կտր — էլ	կտր — է
	(բայց զգ. կտր — ալ	կտր — ա)
2. Գրական. խարել	զէ. խար — ալ	խար — ա
	(զղն. խարի — ալ)	
արել	ար — ալ	ար — ա.
թակել	թակ — ալ	թակ — ա, և այլն.
3. Գրական. մտացել	զէ. մտա — հ — ալ	մտա — հ — է
հիւանդացել	հիւանդա — հ — ալ	հիւանդա — հ — է.
թուլացել	թլւ — հ — ալ	թլւ — հ — է, և այլն.

է և ա վերջաւորութիւնները զանազան կերպարանափոխութիւններ ևն նրամայական հին և ա վերջաւորութեան:

Պարականականը և ուրիշ բարբառները ունին նրամայականի համար երկու վերջաւորութիւն՝ է և իք, որոնցից է յատուկ է միայն միափանկ բայերին, իսկ մնացեալներին համար գործ է ածվում իք. այդ իք գործ է ածվում և միափանկ բայերի համար, օրինակ՝ գրէ և գրիր, ջրէ և ջրիր, և այլն: Չօկերէն (հ) — է վերջաւորութիւնը անշուշտ այդ իքն է, որի վերջից ընկել է ջ ատուր, այդպիսի մի կորուստ յատուկ է ոչ միայն զօկերէնին այլ և ուրիշ բարբառներին, օրինակ՝ Վարբաղց, քեցի (գնացիր = գնա), օգի (ուզիր), և այլն: Վայց և զօկերէնում երբեմն վերադասնում է այդ ջ միայն կերպարանափոխված լ (§ 16), օրինակ՝ մի կարիր — զօկ. կարիլ մն, մի մուսնար — ադ, մնանիլ մն, ցղն, մնանալ մն, և այլն: Ինչպէս տեսնում ենք վերջին օրինակներից այս վերջաւորութիւնը էլ (=իր), Յղնեցոց նոյնպէս և ալ (=ար) յարու է է միայն Բաղասական նրամայականին (Արդիլականին), ինչպէս որ գրականականում և ուրիշ բարբառներում էլ իք յատուկ է Արդիլականին: Չայնաւորով սիփոզ բայերը այստեղ էլ ընդունում են ն նահի մն կամ նահիլ մն:

Չը նայած որ զօկերէնում բացասական նրամայականի այդ ձևը յիշեցնում է մեզ իր վերջաւորութեամբ Աներեոյթ եղանակը, ինչպէս և գրականականում և ուրիշ բարբառներում յաճախ պատահող էլ ՚ի տեղի իք, այնու ամենայնիւ չ մենք ջ — ից փոխված ենք համարում և ոչ թէ այդ ձևը Աներեոյթի օգնութեամբ կազմված, թէ և Ռուսաց լեզուն տալիս է մեզ մի փոքրիկ նմանութիւն՝ не дѣлать = не дѣлай, не говорить = не говори, բայց ի՞նչ հարկաւորութիւն կայ այդպիսի մի անալոզիայի, քանի հին հայերէնը տալիս է մեզ մի գրեր, մի հեռանար, և այլն: Պարականականի մասին

կ'տեսնք որ երբեմն պատահող այդ էլ ալ ՚ի տեղի՝ իք, այ մի տեղ և անպէտք դաւառականութիւն է:

Արդիլական մասնիկը զօկերէնում բացի իւր ընդհանուր մի ձևից մենք պատահում ենք մա ձևով (§ 4): Այդ մասնիկը ունի այն յատկութիւնը որ դնում է Բայից յետոյ (§ 4, ծան. 2) և յաջնակի 2-րդ դեմքում Բաժանում է Բայը եւր վերջաւորութեանց ընդունելով այդ վերջաւորութեանը (+) եւր վերայ:

	Եզանի.	Յոգնակի.
	կապի մն (կամ մի)	կապի մնք (կամ միք ¹⁾ .
կամ	կապիլ մն	կամ կապիլ մնք.
	նահի մն	նահի մնք.
	նահիլ մն	նահիլ մնք.
	հասնի մն	հասնի մնք.
	հասնիլ մն	հասնիլ մնք.

Այդ երեոյթը յատուկ է և ուրիշ բարբառներին, համալ: Վարբաղց ասիլ մի, պերիլ մէք և այլն:

Չօանի. Այն բայերը, որոնք գրականականում և ուրիշ բարբառներում կազմում են իրանց հրամայականը առանց յիշեալ վերջաւորութիւնների, նոյն տեսակ էլ կազմում են զօկերէնում, պահելով միայն զօկերէնի ֆօնետիկայի օրէնները, օրինակ՝ տար — զօկ. տոր (§ 1), գնա — նօ (ibid), տուր — տօ (ibid, ընկել է ջ վերջաւորութիւնը), եկ — ադ, իկ (§ 2) — ցղն, էկ, և այլն:

§ 34. Ստորագասական և զանակ:

Ինչպէս նոր հայերէնի գրականականում և ուրիշ բարբառներում, այնպէս էլ զօկերէնում այս եղանակը նոստրիզում է ինչպէս հին հայերէնի Սահմանականը միայն զօկերէնը՝ իւր ֆօնետիկայի ոգուն համեմատ (§ 2), բայի վերջաւորութեան

1) Մեր՝ + սրտա 4) § 12:

մէջ է փոխուում է է (Համեմ. Տփխ. բարբ.) օրինակ՝ կտրեմ—
 զօհ. կտրիմ, ասեմ—աճիմ, հայլն: Դ հարկէ այդ եղանակի
 ժամանակները կազմելու մէջ ապրում է Անէրեայի եղանակը, զոր-
 օրինակ՝ Հիւանդանալ—զրակ, և ուրիշ բարբ. Ստորագ.
 Հիւանդանամ, իսկ ազուր, Հիւանդանիմ, որովհետեւ Անէրե-
 ալիմ եղանակն է Հիւանդանիլ, բայց ցզն. Հիւանդանամ, ո-
 թովհետեւ Անէր. եզ. Հիւանդանալ:

Ս տ օ ր ա զ . հ զ .

Ներկայ:

Գրական.	Ձգի.
կտրեմ, ես, է, ենք, էք, են	կտրիմ, իս, ի, իք, իք, ին.
ասեմ, ես, է, ենք, էք, են	աճիմ, իս, ի, իք, իք, ին.
հիւանամ, աս, այ, անք, ար, ան: ագ. հոանիմ (Անէր. եզ. հոանիլ), իս, են	չզ. հոանամ (ան. եզ. հոանալ). զոմ, գոս, գոյ, գանք, կայլն.
գամ, գաս, գայ, գանք, կայլն.	գոմ, գոս, գոյ ¹⁾ , գոք, գոք, գոն գոն (§ 1).
տամ, տաս, կայլն.	տոմ, տոս, տոյ ¹⁾ , տոք, տոք, տոն (§ 1):

Անց. Անկապար:

կտրէի, էիր, էր, էինք, էիր, էին	կտրիմ նեղ, իս նեղ, ի նեղ, իք նեղ, իք նեղ, ին նեղ.
ասէի, էիր, էր, էինք, էիր, էին	աճիմ նեղ, իս նեղ, ի նեղ, իք նեղ, իք նեղ, ին նեղ.
հիւանայի, իր, ար, ինք, իք, ին: ագ. հոանիմ նեղ, ցզն. հոան նամ նեղ	կայլն.
գայի, իր, ար, ինք, իք, ին	գոմ նեղ, գոս նեղ, գոյ նեղ, գոք նեղ, կայլն.
տայի, իր, ար, ինք, իք, ին	տոմ նեղ, տոս նեղ, տոյ նեղ, տոք նեղ, են ²⁾

¹⁾ Գոյ, տոյ—յ է արտաս. գնում ենք միայն ուղղագրութեան համար:

Ապաստի:

կր կտրէի, էիր, էր, կայլն	կտրիլ բմ նեղ, բս նեղ, այ նեղ, բք նեղ, կայլն.
կասէի, էիր, էր, էինք, կայլն	նաճիլ բմ նեղ, բս նեղ, այ նեղ, բք նեղ, կայլն.
կր հիւանայի, իր, ար, կայլն	ագ. հոանիլ, ցզ. հոանալ բմ նեղ, բս նեղ, կայլն.
կր գայի, իր, ար, ինք, իք, ին	գոլ բմ նեղ, բս նեղ, այ նեղ, բք նեղ, կայլն.
կր տայի, իր, ար, ինք, իք, ին	տոլ բմ նեղ, բս նեղ, այ նեղ, բք նեղ, կայլն.

§ 35. Նշանակ. 1. Մենք ներկայացրինք ներգործականի խոնար-
 հումը. նոյնպէս խոնարհում է և կրտորականը միայն — (զ) աւել-
 մամբ, որ գնում է բայի արմատի և նորա վերջաւորութեան մէջ օրի-
 նակ՝ ներգործ. կտր — ում բմ, կրտորական՝ կտր — վ — ում բմ, կայլն:
 Նշանակ. 2. Էլիլ (ցզ. էլնալ) — լինել բայի խոնարհումը:

Ա ն ե ր ե ո յ ի մ . հ զ .

Գրական.	Ձգի.
լինել	այ. էլիլ Սեռ. ըլիլի կամ ըլիլու. ցզն. էլնալ ըլնայի կամ ըլնայու:

Ը ն զ ու ն ե լ ու թ ի ո ն :

Ներկայ. եղող.	այ. էլուզ ցզ. էլուզ.
Անց. եղել, եղած	էլալ, էլած —
Ապաստ. լինելուց, լինելու	այ. ըլիլուց — ցզ. ըլնայու:

Ս ա հ մ ա ն ա կ . հ զ .

Ներկայ:

լինում եմ, ես, է, ենք, են. ագ. նեղամ բմ, բս, այ, բք, բք, բն:
 ցզ. ըլնայիս կամ ըլնաս (§32) բմ, բս, են:

Անկապար:

լինում էի, էիր, էր, էինք, են. ագ. նեղամ բմ նեղ, բս նեղ, այ նեղ, են:
 ցզ. ըլնայիս կամ ըլնաս բմ նեղ, բս նեղ.

Պատարեալ:

եղայ (էլայ, զ=լ), ար, աւ, ևն, էլալ ըմ, ըս, այ, ը.բ, ը.բ, ըն.
կամ էլամ, էլաս, էլալայ, էլաբ, էլաբ, էլան:

Յարակապար:

եղել եմ (էլել եմ), ես, է, ևն.
կամ եղած եմ (էլած եմ), ես, է, էլած ըմ, ըս, այ, ը.բ, ը.բ, ըն:

Պէրակապար:

եղել էի (էլել էի), էիր, ևայլն.
կամ եղած էի, էիր, ևայլն. էլած ըմ նել, ըս նել, այ նել, ևայլն:

Ապարանի:

ագ. նելել ըմ, ըս, այ, ը.բ, ը.բ, ըն.
կը լինեմ, ես, է, ենք, էք, են. ցղ. էլնալ ըմ, ըս, այ, ը.բ, ը.բ, ըն:

Հրամայական եղ.

էղանի.	յոգնանի.	էղանի.	յոգնանի.
լիր, եղիր	եղէ.ք	էլի	էլիք (ագ. և ցղ.)
մի լինիր	մի լինե.ք	(ագ.) նելի մս	նելի մսք.
մի եղիր	մի եղէ.ք	կամ նելիլ մս	կամ նելիլ մսք.
		(ցղ.) էլնա մա	էլնա մար.
		կամ էլնալ մա	կամ էլնալ մար:

Ստորագ. եղ.

Ներկայ:

լինեմ, ես, է, ենք, էք, են
ագ. ընամ, աս, այ, սք, սք, ան¹⁾.
ցղ. ընեմ, ես, է, էք, էք, են:

Անկապ:

լինէի, էիր, էր, էինք, էիր, էին ագ. ընամ նել, աս նել, այ նել, ևն.
ցղ. ընեմ նել, ես նել, է նել, ևն:

¹⁾ Այս ձևը մեկնու է և կրուամար:

Ապարանի:

կը լինէի, էիր, էր, էինք, ևայլն: ագ. նելիլ ըմ նել, ըս նել, այ նել, ևն.
ցղ. էլնալ ըմ նել, ևն (Ան. եղ. էլնալ):

IV. Մ Բ Կ Բ Ե Ե, Ն Ե Թ Ի Բ, Ը Ե Գ, Կ Ե Գ:

§ 36. Չօրհրէնի քերականութեան այս մասը հետազոտուած թեան համար մի առանձին նիւթ չ'է տայես. եթէ կայ մի փոքր 'ի շատ, ու շարքու թեան արժանի բան՝ այդ բառերի Ֆօնետիկական մի բանի առանձնու թիւններն ևն, որ և պարզ կը տեսնենք հետեւող օրինակներից:

1. Մակրայ,

էք (ցղն. իւի), էքոր (ցղն. իւփոր) — երբ, երբ որ: Այս տեղ տեսում ենք ը — ի կրուտար, որը մի սարօրինակ բան չ'է թէ զօրհրէնու մի թէ ուրիշ բարբառներում: Ե — ի է փոխվելը համաձայն է § 2 միափանկ բառերի վերաբերեալ ասածին: Յղն. է 'ի տեղի աղ. է (իր — իւի) զլ. II, II և § 9:

Քնա, ցղն. քնէ — քանի: Պրակ. է = աղ. ա = ցղն. է. § 4. Համեմ. սկրա — աղ. սարա — ցղն. սէրա:

աւելան, ցղն. ւնչքան կամ իշքան — ինչքան: Պրական. ինչ = աղ. ունչ (ցղն. ինչ) § 4. Համեմ. ճն — աղ. մոյն — ցղն. մոն: Ղ — ի Ղ փոխվելը § 16.

եօր — ուր: Այստեղ ն է (= յ. տես § 32. նօր — յուր — յու. համ. Պարար. յոր: Ու = օ § 6.

աւելալը ըջալը ցղն. ինչտեղ, իշտեղ, բշտեղ — ինչտեղ. § 4, 16. հօի պեղ, ասպեղ, ցղն. բտեղ — այստեղ § 28. Ճան. 2, 3. ասպեղ, ցղն. բտեղ — այդտեղ. Ատեղ 'ի տեղի աղտեղ § 28, 2. անբեղ, ցղն. բնդեղ — այնտեղ. Կ փոխվել է ք. § 10.

վեր—վեր. հ=ի § 2.

վեր—վայր. § 3, ծան. 1.

յանան, յարան, յետոյ, յգին. յետքան, յետոս—յետոյ. յ մասին § 15. յանն—անն ան այստեղ Վայրաստանի վերջաւորութիւնն է երևում (§ 22, ծան. 2) Համեմ. յետոս.

ամաս, յգին. ասպէս—այտպէս. Աամաս=աս + մաս, ուր ճ փոխվել է պ—ից ինչպէս ճասիլ, յգին. ճէտիլ—պէտիլ § 16. իսկ ա=է § 4.

ասպի, յգին. քատի—այստեսակ.

ասի յգին. քաի—այդտեսակ. Աաի=ասաի. § 28, 2.

անդի, յգին. քնդի—այնտեսակ. § 10.

ուրպի. որտեսակ (ինչ տեսակ). փի վերջաւորութիւնը այս բառերի մէջ փոխակ (կերպ՝ ի՞նչ կերպ—какимъ образомъ) բառի կրճատումն է:

Վայրաստանն ոչ մասնիկը (կրճատված չլս տրանից արդէն չէ). զօր. ուշ (ո=ու § 5) ընդունում է ազուր. բարբ. աւելորդ ն տաւր՝ ունչ. զործ է ամվում բայից յետոյ:

2. Աս ի ս զ ի ր: Վերականգնական այդ տերմինը իւր բուն նշանակութիւնը արդէն կորցրած է. նախդիրը գնվում է այժմեան ընդունում բառ մեծի մասին ոչ բառից առաջ (նախ), այլ բառից յետոյ. այդպէս է այժմեան գրականականումն է ուրիշ բարբառներում. այդպէս է և զօրիւնում: Ահա նախդիրներն և նոցա գործածութեան մի քանի օրինակներ. հասի, յգին. հեփի. համ. Վարար. հեաէ—համար.

ուշայ կամ ուշի, հն—ջայ կամ հն—ջի—համար, պատճառով. օրինակ՝ քիզ ուշը քմ ակած—քիզ համար, քո պատճառով եմ եկիկ:

ճազ, յգին. ճէլ—մէջ. ջ—չ § 16. ա—է § 4.

աօհ, փակին—ասի, ասիին. օրինակ՝ ուտի ասի, բշխարքիս ասիին:

յասից, յգին. յետից—յետից, ևս ից. օրինակ՝ քարի յասից. յետ, յգին. յետ—յետ, ևս օրինակ՝ անձանից յիս—ինձանից յետ. իշար, յգին. կօշա, ճօս—մօս. է ազուրեցերէնի ձեի մէջ (կէշա) արտասանվում է չը նայած է—ին ինչպէս յգնեցերէն կօշարաւի մէջ. կէշա, յգին. կօշա=կուշա, ուր ուրեմն ու=ազ. է, յգին. օ § 5.

վարայ, յգին. վերայ. օրինակ՝ ձիւ վարայ.

բւրնի, աւանի, յգին. բւոնի, ոււոնի: Այս նախդիրը գնվում է միշտ բառի սկզբից. օրինակ՝ առանց խնքի: Յրդնեցերէնի ձեւը հեշա է մեկնել. ա կրճատվելով բառը գառնում է միավանկ. այդ միավանկ բառի մէջ միւս ա փոխվում է առաջ օ, յետոյ օ փոխվում է ու § 1.

մինէ, մինչի. օրինակ մինչև նրօ գնլը—մինչև նորա գալը: Մինչի=մինչ+ի. օրինակ՝ մինչի ձիւ տուն=մինչև ՚ի ձիւ տուն.

դէի=դէպի, որը բարկացած է դէպ+ի. ա այստեղ փոխվել է ք անշուշտ դ—ի ազդեցութեան տակ:

Այս վերջին երկու օրինակներում անհնում ենք պահված հին է նախդիրը. նախդրի մասին որ—է տես § 32: Ինչպէս հնութեան հետք յիշելու է նոյնպէս ղ նախդիրը, որը զօրիւնում, ինչպէս և ուրիշ բարբառներում, մնացել է միայն համեմատական փան մասնիկի հետ. մոյնը (յգին. մունը) քան զմիւսը: Այնքան սերտ կապված են այդ երկու բառերը որ զուցէ աւելի ուղիղ կը լինէր գրել միասին՝ փանչ (մի քանի բարբառներում նոյնպէս և զօրիւնում մինչև անպամ փանց), ինչպէս որ արդէն ընդունված է միասին գրել մինչի, դէպի:

3. Շ ա զ կ ա պ. և, ու, այդ ու—ից կրճատված ը օրինակներ՝ թուն ու վրթնուշ (թուն= թան), հայր ու որթի, թօր ու թփանդ), սօր ու քօր, և այլն այս բոլոր օրինակներու մ կարելի է ՚ի անդի ու դնել նորա կրճատումը ը հայր ը որթի, սօր ը քօր, և այլն: Այդ մի շաղկապ, որ մեկնու թեան կարօա է, այդ շաղկապը բազկացած է նոյն ը—ից, որի վերայ աւերանում է նա (կամ նան, ինչպէս՝ վնրայ, վերայ—վնրան, վերան). օրինակ իս բ նա գն (կամ իս բ նան գն), ձի բ նա(ն) ջերի, և այլն: Արդեօք այդ այն նա չէ, որ գրականականումն էլ գրնվում է (միայն սոջնից) և—ի հետ—նաև:

Գ Լ Ո Ի Խ ԻՎ.

§ 37. Ի նկատի ունենալով մեր ժողոված բոլոր նիթերը զօկ բարբառի ֆօնետիկայի և քերականու թեան վերաբերեալ, մենք յուսով ենք որ ընթերցողը կարող է մի որոշ գաղափար կազմել այդ բարբառի վերաբերեալ: Մենք արդէն մեր հետազօտու թեան սկսում մտեսնել թէ ինչ կարծիք կըրնին կարելի է լսել զօկ բարբառի մասին՝ իբր թէ, զա մի պայմանաւ որ լեզու է, որ յօրինել են Ազու լիսի և նորա շրջակայ հայերը իրանց մէջ ապրող կամ իրանց շրջապատող օտարներին անհասկանալի լինելու համար: Այդպիսի մի ենթադրու թիւն, այդպիսի մի մեկնու թիւն մի ամբողջ բարբառի ծագման ստոր է լեզու արանսկան քննադատու թեանից բաւական է յետ նայել և մի հայեացք զցել մեր հաւ արած նիթերի վերայ և ընթերցողը կը տեսնէ իւր ստաջ ոչ թէ մի պայմանաւ որ լեզու, այլ մի բարբառ, որ ունի ֆօնետիկական և քերականական հաստատ օրէնքներ, որ ունի ինչպէս ինքնուրոյն բարբառ՝ լեզու արանսկան ստանձնու թիւններ և կրկին ինչպէս բարբառ, այսինքն ինչպէս անգամ մի լեզու ի բնասնիքի՝ բնդ հանու բ կետեր նոյն բնասնիքի այլ անգամների, որ է այլ բարբառների, և բնդ հանու բ մայր—լեզու ի հետ: Մի կողմ ուրեմն թոյնելով վերայիշեալ անհիթեթ կարծիքը զօկերէնի ծագման մասին, մենք այստեղ կը կրկնենք այն ենթադրու թիւնը, որ յայտնել ենք մեր հետազօտու թեան սկսումն մը՝ այդ բարբառի սկիսրը, ուրիշ աւել յայտնի բարբառ-

ների նման, Հնու թեան մեջ որոնելու է: Արևար ժամանակ ապրելով իւր պատմական կեանքով, ենթարկվելով զանազան փոփոխութիւնների, անցնելով զարգացման զանազան աստիճաններ՝ նա հասել է մեզ իւր այժմեան կերպարանքով բնակելով մի որոշ տարածութիւն իւր զործածութեան: Բայց թէ ինչպէս էր կոչվում Հին ժամանակներում այդ բարբառը՝ զորա մասին ոչինչ անգիտութիւն չ'է, հասել մեզ Հնութենից, Հին քերականները ոչինչ չ'են հաղորդում մեզ ոչ մի այն այդ բարբառի անուան, այլ և նորա զգյութեան մասին և զարմանալի էլ չ'է, մեր նախնիքների լեզու աղիտութիւնը սահմանափակվում էր պետական—գրականական լեզուի քերականութեամբ, ճարտասանութեամբ և խրթին յոնախան հրէատրական փարժութիւններով: Բուցի և այն պատճառով չ'է յիշվում այդ բարբառը որ նորա զործածութեան տարածութիւնը այնքան ընդարձակ չ'էր, ինչպէս որ այժմ էլ այնքան ընդարձակ չ'է, ինչքան ուրիշ մեզ աւելի յայտնի բարբառներին, և այնպէս նվաճող՝ յաղթող ազգեցութիւն չ'է ունեցել, ինչպէս և այժմ, ուրիշ բարբառների վերայ: Յովհաննէս Արզնիացին (XIV դ.) միայն 8 հայ բարբառներ է անուանում¹⁾, որոնց թւում է ինչպէս կարելի էր ազատել մենք չ'ենք աննում զօհերէնք, բայց նորա յիշած բարբառների մեջ մենք աննում ենք Արևիք անունով մի բարբառ, որը այժմեան բարբառների անուններով մեկնելու համար պր. Պատկանեանը պատրաստ է Օձ բարբառ անուանել²⁾: Բայց ճշգրտութեան գէժ մենք մեզանցած կը լինենք, եթէ Հին Արևիք բարբառը անպայման հաստատրենք այժմեան զօհերէնին: Հին Արևեաց նահանգի տարածութեան մեջ միա-

1) Յեւ. Գլ. 14
 2) Патр. Иссл. о діал. Арм. из Ерлн XV14

նում է այն երկիրը, որ այժմ կոչվում է Ղարաբաղ, մինչդեռ Ազու լիար գտնվում է Վոդլին գաւառում, որը՝ բառ Հին աշխարհագրութեան՝ պատկանում է Ղասպու բախան նահանգին: Ուրեմն Արզնիացու յիշած Արևիք բարբառում աւելի հաւանական է անանել այժմեան Ղարաբաղի բարբառը, որի զործածութեան տարածութիւնը և շրջանը աւելի ընդարձակ է քան թէ, զօհ (Ազու լիսի) բարբառին և Հնու մն էլ— մեծ հաւանականութեամբ կարող ենք ենթադրել— այդ շրջանը՝ եթէ աւելի ընդարձակ չ'էր, գտնեալ նեղ էլ չ'էր այժմեան բնած տարածութենից, ուրեմն այդպիսի մի բայնատարած երկրի բարբառը աւելի յայտնի և ծանօթ պիտի լինէր մեր գրամենտիկոսներին քան թէ, մի գաւառի լեզու: Բայց թէ Վոդլինը գտնվելով Ղասպու բախանի և Արևիքի սահմանի վերայ, կարող էր ժամանակով պատկանել Արևիքին թէ, քաղաքականապէս և թէ, սոսաւ իր իրեն կեղեցական միճակի, բայց չ'է, կարելի թո՛ւ ենթադրել, թէ Արզնիացին այդ համեմատարար փոքրիկ գաւառի բարբառը պիտի յիշէր, զանց անելով մի բայնատարած նահանգի լեզու և սաղով այդ նահանգի անունը մի գաւառի բարբառի, սոսաւ որ այդ գաւառի անունը (Վոդլին) այնքան յայտնի անուն էր Հնու մր, որ Արզնիացին՝ եթէ, միայն այդ գաւառի բարբառը ՚ի նկատի ունենար, անշուշտ այդ գաւառի անունով էլ Հէնց կ'անուանէր:

Եթէ անպատճառ հարկ լինէր Ազու լիսի (Օձի) բարբառը կապել Արզնիացու յիշած Արևիք բարբառի հետ, աւելի հաւանական էր լինէր ընդունել զօհ բարբառը իրեն Արևիք կոչված բարբառի բարբառներից մէկը: Բայց մեր ներկայացրած զօհ բարբառի ֆօնետիկական և քերականական նիւթերին նայած, չ'է կարելի՝ մեր կարծիքով՝ այդ բարբառին չք տալ բաւականին նշանաւ որ ինքնուրոյնութիւն:

Միւնիք էր անուանվում հնումը Միւնիքի ուրիշ բարբառների հետ միասին, թէ այլ կերպ՝ այդ մի և նոյն է, բանը այն է որ այժմեան Ազուլխի բարբառը նոյնքան մի ինքնուրոյն բարբառ է, ինչքան և Ղարաբաղոց բարբառը, այս վերջինը բռնում է աւելի լայն շրջան, աւելի մեծ բազմութիւն է խօսում այդ բարբառը, մինչդեռ Ազուլիցոց (Օօկ) բարբառի շրջանը նեղ է և այդ բարբառը խօսող Հայերի թիւը ասոր հազարից աւել չէ:

Այդպէս ուրեմն Օօկ բարբառը ինքնուրոյն բարբառ համարելու է, որի կենտրոնն է Աֆոլիւր. հեռանալով իւր այդ կենտրոնից այդ բարբառը աստիճան առ աստիճան մօտենում է իւր հարեան բարբառներին՝ մի կողմից՝ Նախիջևանի (Ղասպուրական), միւս կողմից՝ Ղարաբաղի (Միւնիք), կորցնելով իւր առանձնական յատկութիւններից մի քանիսը կամ կերպարանափոխելով նոցա և ընդունելով նորերը հարեաններից, կամ ենթարկվելով նոցա առանձնութիւնների ազդեցութեանը:

Ընթերցողը կը նկատէ, որ մենք մեր հետազօտութեան մէջ մի առանձին ուշադրութիւն ենք դարձնում Յոնայի զօժ Բարբառի վերայ, և այդ մենք անում ենք զիստութեամբ, այդ Յոնայի բարբառը գեղեցկագոյն օրինակ է ներկայացնում մեզ Օօկ Բարբառի աստիճանաբար փոխելը և Ղարաբաղի Բարբառին մօտենալը: Զին աշխարհագրութիւնը, ինչպէս յայտնի է, տեղաւորում է այդ զիւղը Պողթն գաւառի և Միւնիք նահանգի սահմանի վերայ: Այդպիսի սահմանակցական զիրք բռնում է այդ զիւղը և լեզուաբանական կէտից նայած. Օօկ բարբառի տարածման պերիֆերիայի մէջ Յոնայի լեզուի Բարբառում է այն կէտը, որի մէջ խառնելով ապրում են մասնն Աֆոլիւսի և Ղարաբաղի Բարբառների յարկափոխները: Ամեն այն դէպքերը, երբ մեր հետազօտած բարբառը Յոնայի լեզուի միջո-

ցով մօտենում է Ղարաբաղի բարբառին, նոյնպէս և այն դէպքերը, երբ Յոնայի լեզուն թողնելով զօկերէնի ձևերը ընդունում է զարաբաղցիներէնը—մենք աշխատել ենք նշանակել իրանց տեղումը, այստեղ կը կրկնենք միայն այն նշանաւոր Ֆօնետիկական երևոյթը, որի մէջ ցղնցերէնը, խիստ կերպով որոշվելով իւր մայր բարբառից (Ազուլխի), անպայման՝ առանց բացասութեան՝ անցել է Ղարաբաղի բարբառի կողմը, այդ երևոյթն է mediae կորուստը և նոցա tenues մինչև անգամ aspiratae փոխվելը (տես Պլ. II, II), օրինակ՝ ազուլ. գլին (gju) — ցղն. կինի (kini) = զարաբ. կինի, ազուլ. գլլիւհ գլլիւհ (gjlüh) = ցղն. կլուխ (cluch) = զարաբ. կլուխ, ազ. ճրօշյ — ցղ. ճրօ+ = զարաբ. ճրօ+, ևն. մինչդեռ Ազուլխի բարբառի զիսաւոր Ֆօնետիկական առանձնութիւններից մինն է, ինչպէս արդէն զիտենք, բաղաձայնների սխրնական՝ խսկական արտասանութեան պահպանումը, իւր այդ յատկութեամբ այդ բարբառը նմանում է Տրվիխի բարբառին:

Իայց այն ազդեցութիւնը, որին ենթարկվում են կենտրոնից հեռու զօկ բարբառի լեզուները երբեմն հասած ենք տեսնում մինչև կենտրոնը, այնպէս որ բուն Ազուլխի իրայ լեզուի մէջ մենք երբեմն տեսնում ենք այդ բարբառի բնաւորութեանը հակասող այսպիսի երևոյթներ՝ էզի (այզի¹⁾), ախպար (ի տեղի ախբար = եղբայր) և նորանից կրճատված՝ ապար (= զարաբ. ապեր), և այլն: Պօղթն այդ ազդեցութեանը վերադրելու է հետեւեալ բառերի ձևերը և արտասանութիւնը՝ երկինք (jerginǰ), երկիր (jergir), երկար (jergar), որոնք ակներև հակասելում են ազուլիցոց բարբառի ոլուն, որի համեմատ պիտի լինէր արկինք (arkinǰ) կամ գո-

1) § 3. ճանտ.

նեա էրկիր, արկիր (arkir), արկար (arkar), ինչպէս՝ արկու, ցրն, էրկու (երկու), արկած, և այլն, § 2:

Այստեղ խօսքն ինքն ըստ ինքեան դասուում է զօրկերէնի կրած ազդեցութիւններին, որոնց մասին աւելորդ չ'ենք համարում մի քանի խօսք ստել այստեղ:

Ազդեցութիւններն ենթարկվում են ոչ միայն մեծ և մանր բարբառներ, այլ և սամբոջ լեզուներ. բնականապէս ազդեցութիւններն ազատ չ'էր կարող մնալ և զօր բարբառը: Այդ ազդեցութիւնները երկք տեսակի բաժանելու է՝ 1) հարեան քարէառաների ազդեցութիւն, որն մասին այս բազմա յիշեցնենք, 2) էկեղեցական—գրականական լեզուի ազդեցութիւն, 3) Պարսկա—Թուրքական ազդեցութիւնը մի անհրաժեշտ և անխուսափելի ազդեցութիւն է, որը յասաջանում է մշտական հաղորդակցութենից հարեւանների հետ: Այդ ազդեցութիւնը, ուժեղ լինելով սահմաններումը, թուլանում է, մասնաւորով դէպի կենտրոնը: Արկարը ազդեցութիւնն է այն, որ կատարվել է եկեղեցու և գրականութեան միջոցով. դա արտայայտվում է այն բառերում, որոնց եկեղեցական—գրականական լինելը ակներև է: Առաջինը օրինակներ այդ ազդեցութեանը ներկայացնում են հետեւեալ բառերը՝ փէր (եկեղեցական մտքով—Աստուած), փէր կամ փէրփէր—(քահանայ), հոռն (духъ, душа), Քառանգ, և այլն. (§ 9): Ահեղեցական ազդեցութիւնը այդ բառերի ձևերի և արտասանութեան մէջ երևում է նորանից, որ նոյն բառերը ոչ—եկեղեցական մտքով բարբառվին այլ տեսակ են արտասանվում, այսինքն՝ այնպէս, ինչպէս պահանջում է զօր բարբառի ողին. օրինակ՝ նոյն փէր բառը, երբոր նշանակում է տարն (хозяйинъ, господинъ, владѣлецъ) ստանում է իւր սկսնական արտասանութիւնը՝ փայր (=տի+այր), օրինակ՝ տուն տայր, մէքի տայր, և այլն:

հոռն (հոգի) փոխաբերական մտքով նշանակում է ճարտար փոխվում է զօրկերէնի ողուն համեմատ հեղին, օրինակ՝ քանի հեղին կոչ անդեղ (քանի հոգի կայ այնտեղ). արկու հէղի (երկու հոգի, այսինքն՝ երկու մարդ). եկեղեցական կամ գրականական Քառանգ և նորա բուն զօրկերէն՝ Քառանգ ձևի մասին տես § 9: Արկարը ազդեցութիւնը Պարսկա—Թուրքական լեզու, որը սաստիկ զօրեղ է, արտայայտվում է զլիսաւորապէս ձայնաւորների կտկրանալումը, այն է՝ ա—ան, օ—օ, ու—ուն. դորա օրինակները այստեղ բերելը աւելորդ է՝ նորա անթիւ են: Այդ երեւոյթի Թուրքա—Պարսկական ծագումը պարզ երևում է նորանից, որ ձայնաւորների այդպիսի փոփոխումը (կտկրանալը) կատարվել է միայն հայոց այն գաւառների բարբառներում, որոնց ախրել են կամ իշխող ազդեցութիւն են ունեցել Թուրքերը և Պարսիկները. օրինակ Տփլիսը, որը համարեա երբեք չ'է ենթարկվել Թուրքերի և Պարսիկների ազդեցութեանը, չ'է ներկայացնում մեզ իւր բարբառի մէջ այդ երեւոյթը: Այդ ազդեցութեանը վերաբերել է նոյնպէս բազմայնների կտկրանալը բառերի վերջում, օրինակ՝ կնակ (կնիկ), հրաք (հրեք), և այլն:

Սաստիկ կերպով ազդել են այդ լեզուները նոյնպէս հայ բարբառների լեքսիկայի վերայ. Հայերը երկար ժամանակ ենթարկված լինելով այդ ազդերի լծին և նոցա նվաճող ազդեցութեանը՝ իրանց խօսակցական լեզուի մէջ մտցրել են այդ լեզուներից սովորած անթիւ բառեր, թոյնելով իրանց լեզուի նոյնանշան բառերը. Վոյթներ և նորա Ազուլիսը ոչ պատճառ և ոչ միջոց են ունեցել բացառութիւն կազմելու այդ ախուր երեւոյթի մէջ:

<< Ազգային գրադարան

NL0361907

